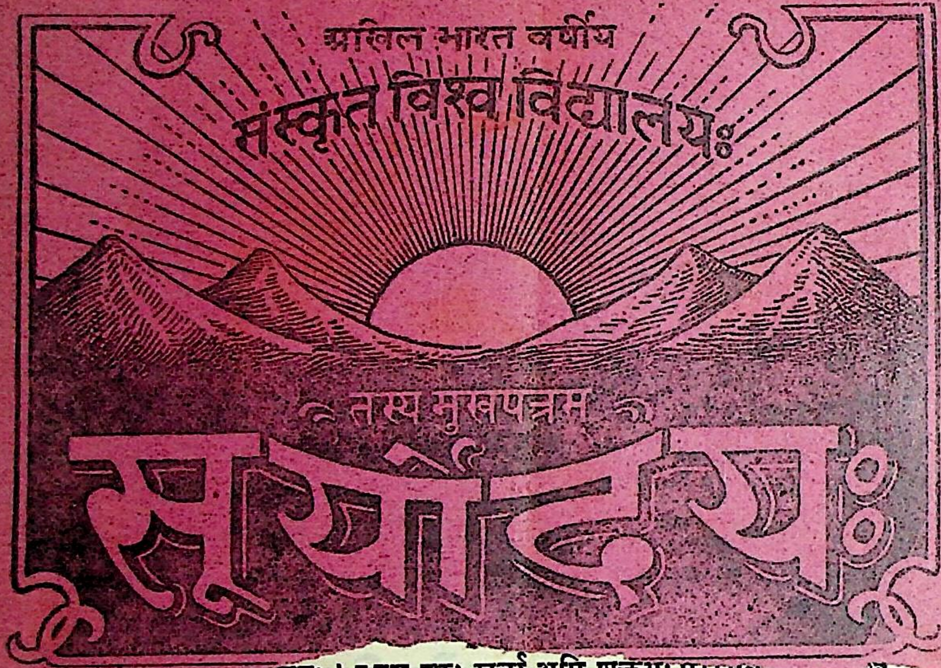
एकादशेवर्षे] फाल्गुन-चैत्र-वैशाख पूर्णिमाः १९९३ [९-१०-११ संख्याः

...बला मतः । तस्य पुरः सर्वा अपि शक्तयः पराभवा... विश्व-
व्यापिना वृटिशसाम्राज्यस्याधीश्वरो भारतीयराजराजेश्वरः महामाननीयः पञ्चमजार्जमहोदयः गतजनवरीमासस्य विंशतितमतारिकायां कालकवलितो जातः। गतवर्षे एव तस्य रजतजयन्तीमहोत्सवो महता समारोहेण व्यतीतः। परन्तु क्रूरेण कालेन ततोऽनुपदमेव स विनाशितः । तस्यासीमं धनबलं जनबलं, अनस्त-सूर्यञ्च साम्राज्यं व्यर्थमभूत्। तस्मिंश्चासंख्याता डाक्टर-हकीम-राजवैद्यपदवाच्याश्चिकित्सका अपि असमर्था एवासन् । केऽपि तं कालात्मकं जनसंहारकं देवं निरोद्धुं नाशक्नुवन्। तथ्यमेवोक्तं केनापि कविना—

राजा दरिद्रो विद्वान् वा मूर्खो वा बालको युवा
सर्वे कालेन हन्यन्ते कालो हि दुरतिक्रमः।

अत एव शक्तिसाधनसम्पत्तिसत्वे केनापि पुंसा समाजेनापि वा तादृशं कर्म न कर्तव्यं येन कालान्तरे स वाच्यतामियात्।

सम्राट् पञ्चमजार्जमहोदयस्तु सर्वंसहः प्रजाप्रियः शासक आसीत् । तस्य दर्शनकर्ता सर्वोऽपि पुमान् तदीयेन व्यवहारेण हृष्टो भूरिशः प्रशंसां तस्य करोतिस्म । अभिमानेन तु तस्याणुरपि संस्पर्शो नासीत् । प्रजावात्सल्यं तदीयं प्रसिद्धमेवास्ति । भारतवर्षेण सह तदीयः स्नेहस्तु बाल्यावस्थात एव प्रवृद्ध आसीत् । १९०५ खृस्टाब्दे युवराज-रूपेण १९११ खृष्टाब्दे च राजाधिराजरूपेणेह भारते स समागत आसीत् । वृटिशराजनोतिज्ञाः

विषय-सूची ।

सूर्योदयः ।

एकादशे वर्षे } फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-पूर्णिमाः सं० १९९२-९३ { नवम-दशमैकादश-संख्याः

सम्पादकीयम् ।

—:***:—

सम्राट् पञ्चमजार्जः ।

कालो हि प्रबलो मतः । तस्य पुरः सर्वा अपि शक्तयः पराभवन्ति । विश्वव्यापिनो बृटिशसाम्राज्यस्याधीश्वरो भारतीयराजराजेश्वरः महामाननीयः पञ्चमजार्जमहोदयः गतजनवरीमासस्य विंशतितमतारिकायां कालकवलितो जातः । गतवर्षे एव तस्य रजतजयन्तीमहोत्सवो महता समारोहेण व्यतीतः । परन्तु क्रूरेण कालेन ततोऽनुपदमेव स विनाशितः । तस्यासीमं धनबलं जनबलं, अनस्त-सूर्यञ्च साम्राज्यं व्यर्थमभूत् । तस्मिंश्चासंख्याता डाक्टर-हकीम-राजवैद्यपदवाच्याश्चिकित्सका अपि असमर्था एवासन् । केऽपि तं कालात्मकं जनसंहारकं देवं निरोद्धुं नाशक्नुवन् । तथ्यमेवोक्तं केनापि कविना—

राजा दरिद्रो विद्वान् वा मूर्खो वा बालको युवा
सर्वे कालेन हन्यन्ते कालो हि दुरतिक्रमः ।

अत एव शक्तिसाधनसम्पत्तिसत्त्वे केनापि पुंसा समाजेनापि वा तादृशं कर्म न कर्तव्यं येन कालान्तरे स वाच्यतामियात् ।

सम्राट् पञ्चमजार्जमहोदयस्तु सर्वंसहः प्रजाप्रियः शासक आसीत् । तस्य दर्शनकर्ता सर्वोऽपि पुमान् तदीयेन व्यवहारेण हृष्टो भूरिशः प्रशंसां तस्य करोतिस्म । अभिमानेन तु तस्याणुरपि संस्पर्शो नासीत् । प्रजावात्सल्यं तदीयं प्रसिद्धमेवास्ति । भारतवर्षेण सह तदीयः स्नेहस्तु बाल्यावस्थात एव प्रवृद्ध आसीत् । १९०५ खृस्टाब्दे युवराज-रूपेण १९११ खृष्टाब्दे च राजाधिराजरूपेणेह भारते स समागत आसीत् । बृटिशराजनीतिज्ञाः

सर्वेऽपि तदीयराज्य-शासनशक्तिं प्रशंसन्ति । इहत्यामपि वंगविच्छेदप्रभृति-भारतीयजनसन्तप्तकरीं दुर्व्यवस्थां दूरीकृत्य पुनरपि देशं सुस्थाने समानयत् । वङ्गविच्छेदप्रथां विनाश्य वंगान् समतोषयत् । राजधानीं चेन्द्रप्रस्थे प्रत्यतिष्ठि-पत् । एतस्यैव राज्यकाले भारतशासनस्य सुधारद्वयमभूत् । तत्र वृटिशकूट-राजनीतिज्ञानां कोऽप्युद्देशः स्यात्, परन्तु एतस्य भावः स्वच्छ एवासीत् । भारतीय-नेतृ-वृन्देनास्य सम्मेलनं शुभदमेव भवति स्म । किं वहुना सम्प्रति तदीय-वियोगेन भृशं दुःखिता वयं तत्पत्न्या महाराज्ञ्या मेरीमहोदयया सह समवेदनां प्रकाशयामः । तदीयात्मनश्च चिरशान्तिं कामयामहे । अवसाने च श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य प्रधानसञ्चालकानां शुभकामनां भाविशासन-सुव्यवस्थायै वर्तमानसम्राजश्चिरायुष्ट्वलाभाय च समर्प्य श्रीकाशीविश्वेश्वरात् सर्वथा तद् बन्धुवर्गस्य मंगलमभ्यर्थयामहे ।

संस्कृतज्ञानामौदासिन्यम् ।

आगामिनि भारतीयशासनसुधारनियमे मतदातृषु संस्कृताध्यायिनां राजकीयसंस्कृतप्रथमपरीक्षोत्तीर्णानामप्यस्ति प्रवेशः । परन्तु तत्र वहवः संस्कृतज्ञाः छात्रा विद्वांसोऽपि मतदातृनामावल्यां स्वनामोट्टङ्कनं नैव कारित-वन्तः । वहवस्तु जानन्त्येव नहि यत् कथं कया वा योग्यतया तत्र प्रवेशो भवितु मर्हति । वहवश्चोद्बोधिता अपि आलस्यप्रमादादिस्वाभाविकदोषराशिवशा त्तल्लाभवञ्चिता एव जाताः ।

अहो ! संस्कृतज्ञानां प्रमादः ? अनेनैव प्रमादेनेमे सर्वत्रैव सर्वजनीनकृत्ये पश्चात्तना भवन्ति । सर्वतश्च सर्वजनीनलाभात् वञ्चिता उपहसिता नगण्या गण्य-न्ते । इदानीं मतदातृनामावल्यां नामाभावान्मतदानेऽसमर्था इमे स्वमतानुरूपं प्रतिनिधिं प्रेषयितुं कथं समर्थाः स्युः । सम्प्रति जागरूकतमेऽस्मिन् भारते संस्कृ-तज्ञानामियं मोहनिद्रा समुद्वेजयति विशेषज्ञान् इति हा कष्टम् ! संस्कृत-विद्यालय-सञ्चालकान् अल्पाक्षरेण वयं विज्ञापयामो यत्ते एवं ऋषिसन्तानानां व्यवहार-शून्यशिक्षया जीवनविनाशं न कुर्वन्तु । यदि ते संस्कृत–पाठशाला–संस्थापनं कुर्वन्ति, तर्हि ते पाठ्यपद्धति-परिस्कार-व्यवस्थामपि कुर्वन्तु । नो चेत् संस्कृत-पाठशाला-संस्थापनादि-कार्येण किं फलं भविष्यति । केवलं संस्कृतपाठशाला-मुद्घाट्य तत्र वृत्तिप्रदानेन कियतो ब्राह्मणवालकान् पाठयित्वा तेषां जीवन-यापनमतीवानुचितं कर्मास्माकं दृष्टौ भासते ।

यदि संस्कृत विद्यालयादिकं न स्यात्तर्हि हिन्दी इंग्लिशप्रभृति भाषाध्ययनेन तेष्वपि ब्राह्मणबालकेषु नागरिकतादिगुणसमुदायस्तु प्रविष्टः स्यात् । इदानीं ते धर्मज्ञाः सन्तोऽपि न व्यवहारज्ञा भवन्ति । व्यवहारज्ञानविरहिता व्यर्थं जीवनं यापयन्तो बहुविधं कष्टं चानुभवन्ति । वर्त्तमान-शासन-व्यवस्था-ज्ञानाभावेन राष्ट्रियनेतॄणां प्रगतिज्ञानाभावेन च महद् दुःखं मर्मज्ञानां स्वकर्मणा इमे समुत्पादयन्तीति—हा कष्टम् ।

येषां पुरा शासनसूत्रमित्थं, हस्तेन सञ्चालितमेधते स्म ।
तेषामृषीणामिह सन्ततिर्हि ! न ज्ञायते किं करणीयमद्य ॥

अस्तु, पुनरपि सत्यवसरे मतदातृनामावल्यां स्व-स्व-नामोट्टङ्कनाय तदर्थं स्वस्वमण्डलस्य तदधिकारिणां पार्श्वे तेभ्य एवोपलब्धव्ये मुद्रिते पत्रे प्रार्थनापत्रं शीघ्रतया प्रहेतव्यम् । ये हि काशिकराजकीयप्रथमां परीक्षामुत्तीर्णाः, २१ एक विंशतिवर्षतोऽधिकवयसस्ते सर्वेऽप्यधिकारिणः ।

—— :***: ——

असवर्णविवाहप्रस्तावः ।

सम्प्रति सर्वतोऽपि सनातनधर्ममर्य्यादाविघाते एव नेतॄणां समुद्योगो दृश्यते । विगतवर्षेषु सनातनधर्मविघातकानां मन्दिरप्रवेशादि नियमानां विरोधं विधाय स्वात्मरक्षां कर्तुं समर्थैयमार्य्यजाति दैवासुरसंग्रामे साफल्यमाजगाम ।

अस्मिन् हायनेऽपि बुद्धगयामन्दिराऽधिकारत्यागस्पर्शास्पर्शप्रथापरित्या-गासवर्णविवाहादिनियमानां निर्माणाय व्यवस्थापकसभासदस्येषु कतिपये महोदयाः समुद्यताः सन्ति । तेषु काशीस्थ-डाक्टरभगवान्दासमहोदयो असवर्णविवाहप्रस्तावं समुपस्थापितवानस्ति, सर्वे च ते प्रबलेन प्रयत्नेन तेषां प्रस्तावानां साफल्यं कामयन्ते सर्वसम्मत्या समर्थितं मन्यन्ते ।

तत्रासवर्णविवाहनियमनिर्माणविषये भारतसाशकसकाशात् भारतीयानां प्रजानां सम्मतिसंग्रहाय यो हि समुद्योगः प्रचलितो विद्यते, तत्र श्रीभारतधर्ममहा-मण्डलाभिधेनाखिल भारतवर्षीय विराड्धर्ममहासभारूपेण सनातनधर्म सभाप्रति-निधि भूतेन संस्थानेन यादृक् निजाभिप्रायो विलिख्य तत्र प्रहितस्तस्य प्रतिलिपिः सर्वेषां प्रान्तीय शासकानां नियमविभागे नियुक्तकर्मचारिणामन्येषाञ्च तत्समर्थ-कानां, भारतीय-स्वतन्त्रनरपतीनां तथा महामण्डलस्य सदस्यानां संरक्षकाणां प्रतिनिधिमहोदयानाञ्च पार्श्वे प्रहिता विद्यते । सर्वे एव महोदयास्तदनुसारेणा-

स्मिन् धर्मरक्षणकार्य्ये साहाय्यमाधाय एवम्भूतधर्मविरुद्धनियमनिर्माणनिरोधेन भारतीयं हितं भारतीय संस्कृतिसंरक्षणञ्च करिष्यन्तीति विश्वासोऽस्माकम्।

संक्षेपत स्तदीयो विषय ईदृगेव वर्तते यद् साम्प्रतं पाश्चात्यशिक्षाप्रभावेण येषां भारतीयानां मस्तिष्कं विकृतं विद्यते, ये हि पुनर्जन्म-परलोकसत्ता-सगुणोपासना-पार लौकिकश्राद्धतर्पणादि कृत्येषु न विश्वसन्ति। ये हि कर्मरहस्ये रजोवीर्य्यशुद्धिमूलकजन्मना जातिसद्भावे शुद्धाशुद्धविवेके स्पर्शास्पर्शविचारेऽपि नैवास्थां बिभ्रति-तैरिदन्तु स्वीकर्तव्यमेव यत् सनातनधर्मानुयायिनी आर्य्यजातिरियं सृष्टिकालादेव जागरूकसभ्यतायाः सर्वाभ्यर्हितपदमासीना। जगद्गुरुपदप्रतिपाद्या स्वातीतं गौरवमत्युज्ज्वलं दधाति। अस्या आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकोन्नतिपरम्परायाश्च प्राचीनं नवीनञ्चोभयमेवेतिवृत्तमितिहासापरनामकं साक्षि विद्यते।

अनेनैव सह एतदपि निवेदनीयं विद्यते—यदिदानीं राजनीतिकाधिकारप्राप्तिमग्नाः कांग्रेसनेतारो देशोद्धारच्छद्मना स्वराज्यलाभ लोभेन तत्तत्सनातनधर्मविध्वंसकं कृत्यं कुर्वन्ति, येन सनातनधर्म्मिणामसह्यं दुःखं जायते। राष्ट्रियमहासभाया (कांग्रेस) अधःपतनं च तन्नेतॄणां धार्मिककृत्ये हस्तक्षेपेण संजातम् इतिनाविदितं तन्मर्मज्ञानाम्। परन्तु कालप्रभावात् स्वार्थपरतया आलस्यसदसद्विवेकराहित्यादिदोषनिमग्ना आर्य्यजातिरेवं मोहनिद्राभिभूता स्वात्मानं विस्मृत्य स्वास्तित्वविलोपमपि न पश्यति इत्याश्चर्य्यम्।

अस्तु, वयन्तु पुनः पुनर्बोधयामो यद् अये सनातन-धर्म्मावलम्बिनो भ्रातरः श्रीमन्तो ज्ञानगरिम्णा जगद्गुरव ऐश्वर्य्यमहिम्ना च सार्वभौमपदमासीनाः सर्वाभ्यर्हिता आसन्। श्रीमतां धर्मस्य मूलभित्ती रजोवीर्य्यशुद्धिमूलिका वर्णाश्रमव्यवस्थैव विद्यते। तस्या विनाशः सम्प्रति सर्वात्मना हिन्दुनेतृभिरेव कर्तुं व्यवसितो विद्यते। अतश्च यथा स्यात्तथा श्रीमन्तोऽपि सर्वात्मना सत्रोद्योगं विधायासर्वणविवाहप्रभृतिप्रस्तावविरोधं कुर्वन्तु। येनेदृशानां धर्मविघातकनियमानां निर्मापणाय कस्यापि कदापि समीहैव न स्यात्। यदि भवन्तः सर्वे परस्परं संघीभूय महता आन्दोलनेन प्रतिग्रामं प्रति नगरं सभां विधायास्य असवर्णविवाहप्रस्तावस्य विरोधं कुर्वन्तः स्वसामर्थ्यं प्रकटीकरिष्यन्ति चेत् कस्यास्ति शक्तिर्येन सम्प्रति नियममिमं निर्मापयितुं समर्थेन भूयेत। श्रीमतामालस्यादिदोषवशादेव शनैः शनैः सनातनधर्ममर्यादा विनाशः संजायते।

—:॰:—

स्त्रीणां कीदृशी शिक्षापेक्ष्यते।

यदि कुलोन्नयने सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम्।
यदि निजत्वमभीप्सितमेकदा कुरु सुतां श्रुतशीलवतीं तदा॥

इह भारते हिन्दुसंस्कृत्यनुसारेण पूर्वकालादारभ्यैव स्त्रीणां पदमतीवोन्नतं विद्यते। वेदे तैत्तिरीयोपनिषदि आचार्य्यकुलशिष्योपदेशावसरे प्रथमं 'मातृ देवोभव' इत्यभिहितम् ततः 'पितृदेवोभव' आचार्य्यदेवो भव' इत्यादि। स्मृतावपि

"उपाध्यायान्दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता।
सहस्रन्तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते।"

इति पितुः सकाशाद् मातुर्गौरवमधिकं स्मृतिकृद्भिरपि निरूपितम्। मर्य्यादा-पुरुषोत्तमेन भगवता रामचन्द्रेणापि जननी गौरवं रक्षतैव वनगमनवेलायां पित्रादिष्टेनापि कौशल्यां स्वमातरं प्रष्टुं कैकयी समभ्यर्थिताऽभूत्। तथा हि

'यावन्मातरमापृच्छे सीताञ्चानुनयाम्यहम्।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकारण्यमुत्तमम्। [वा० रा०]

इत्यादि संस्कृतेतिहासपर्य्यालोचनया स्पष्टमेव प्रतीयते यत् प्राक्तने भारते स्त्रीणां पदमतिगौरवपूर्णमभ्यर्हितञ्चासीत्। तेषां ज्ञानमपि पुरुषापेक्षयाऽधिकमेव गण्यतेस्म।

तथाहि—"उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः।
स्वभावेनैव तच्छास्त्रं स्त्रीबुद्धौ सुप्रतिष्ठितम्।" इति।

नैषधेऽपि—श्रीहर्षेण महाकविना प्रसंगतः—

"विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदम्
विदग्धनारी वचनं तदाकरः॥"

इति नारीप्रज्ञा प्रशंसिताऽस्ति। किं बहुना समाजविज्ञानकलाकोविदेन कालिदासेनापि अजविलापप्रसंगेन—

"गृहिणी सचिवः सखीसमा, प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्।"

इत्यादिपद्यैस्तदानीन्तनं हिन्दुसंस्कृतिसम्मतं स्त्रीणां स्थानं वर्णितं विद्यते। इत्यनेन च संक्षिप्तेन दिग्दर्शनेन स्त्रीणां योग्यता-गौरव-वैदग्ध्य-व्यवहारादिपाटवं प्रस्फुटं प्रतीयते हिन्दुसंस्कृतिसम्भवम्।

सम्प्रति या हि तासामवस्था विद्यते तस्या वर्णनन्तु लेखेन सम्भवत्येव नहि, सा तु सर्वेषामपि विज्ञानां समाचारपाठकानां देशपर्यटनप्रियाणां भारतीयानां प्रत्यक्षगोचरीभूतैवास्ति।

इत्थं च सत्यपि महति स्त्रीशिक्षाव्यतिकरे सम्प्रति द्विविधा हि दृश्यते प्रवृत्तिः स्त्रीणां दशोन्नयने। एको हि समुदायस्तासां शिक्षां वैदेशिकप्रकारेण पुरुषैः सहैव वैदेशिकपद्धत्या उभयोरभेदेनैव पाठ्यक्रमेणापि दातुं यतते। अन्यश्चैको विद्वत्समुदायः पृथक् पद्धत्या स्त्रीणां मानसिकभावाभिप्रायेण तदीयांगप्रत्यंगमनोबुद्धिवलवर्द्धनमभिलषन् पुरुषापेक्षया तासां भिन्नैव पद्धतिः शिक्षायामपेक्षितेति सर्वथा विपरीतमेव स्त्रीणां शिक्षापद्धतिमपेक्षते।

इत्यत्र विषयेऽहमपि चरमामेव कोटिमाश्रये। यतोहि मम सम्मतौ शिक्षा हि नाम मानवशक्तेः विकाशस्यैकं प्रवलं साधनं गण्यते। शिक्षया हि मनुष्येषु अन्तर्निहिता शक्तिरुद्बुद्धा जायते। सा चान्तर्निहिता शक्तिः पुरुषाणामन्या स्त्रीणाञ्चान्या विद्यते। पुरुषेषु पितृशक्तिः, स्त्रीसमाजे च मातृशक्तिः। स्त्रीणाञ्च संयमप्रधानोधर्मः शास्त्रेषु गीयते। तथाहि "तपः प्रधानो नार्य्याः" इति कर्ममीमांसासूत्रम्।

मनुरपि—

"द्रव्यस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्याञ्च पारिणाह्यस्य वेक्षणे"

इति पुरुषेभ्योऽन्यदेव विधानं स्त्रीणां कृते समुपदिशति।

केनचन कविना स्पष्टत एव स्त्रीणां कृते शिक्षायाः स्वरूपं निर्दिष्टं विद्यते तथा हि—

धर्मसन्तानशिल्पायव्ययस्वास्थ्यविधौ तथा
सङ्गीतकान्नपाकादौ स्त्रीणां शिक्षा विधीयते।

इत्यादि भारतीय संस्कृति संस्तुतानां पुरुषशिक्षायाः पार्थक्येनैव स्त्रीशिक्षणे ऐकमत्यं दृश्यते अन्यप्रकारेण तु सनातनधर्ममर्य्यादा-विनाशो जायते। येन कालेनास्या जातेरेव समुच्छेदः स्याद्यश्च केषामपिवानाभिमतः स्यादिति।

इत्थञ्च स्त्रीणां शिक्षा हि स्वभावत एव पुरुषेभ्योऽन्यविधापेक्ष्यते कथं तयोरेकत्र विद्यालये एकया वा पाठ्यपद्धत्या शिक्षणं समुचितं स्यादिति विमृशन्तु विमर्शिनो विद्वांसः।

अतश्च सम्प्रति इंग्लिशविद्यालये (स्कूल) कलाशाला-(कालेज) प्रभृतिषु च बाला बालिकाश्च सममेव शिक्ष्यन्ते तद्धि भारतीयार्य्यमर्य्यादाविरुद्धं विद्यते । भारतीयार्य्यमर्य्यादायां स्त्रीणां पदगौरवापेक्षया पुरुषवद् वृत्युपार्जनादिकृत्यं न स्त्रीणां कृते विहितं विद्यते । ता हि सर्वथा पुंभिरेव भर्तव्याः समुपदिष्टाः सन्ति ।

"भर्तव्या भूषयितव्याश्च पुरुषैस्ता अहर्निशम्
श्रियःस्त्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ।"

अतोहि तासां स्वतएव स्वजीविकोपार्जनार्थं शिक्षादानं यथाऽनुचितं तथैव पुम्भिः सार्द्धमपि शिक्षणं भारतीयमर्य्यादविरुद्धं स्त्रीत्वविनाशकमेव । मनुनाहि अस्मिन् विषयेऽपि साधूक्तम् विद्यते—

"घृतकुम्भसमा नारी तप्तांगारसमः पुमान्
तस्माद्घृतश्च वह्निश्च नैकत्र स्थापयेद्बुधः ।"

अतश्च सम्प्रति भारतेऽस्मिन् सर्वत्रैव प्रौढा अपि बालका बालिकाश्च एकेनैव प्रकारेण एकत्रैव च विद्यालये एकस्मिन्नेव चासने एकस्यामेव हि पंक्तौ समुपवेश्य धर्मशिक्षाशून्यं पाश्चात्यसभ्यतासम्भृतं तत्संस्कृतिसमुचितं यथास्यात्तथैव इंग्लिशकलाशालादौ अध्याप्यन्ते "तत्सर्वथा हि आर्य्यमर्य्यादा वैपरीत्यं नारीमहत्व-विलोपकश्च विद्यते । एतेन देशोन्नतिस्तु दूरेऽस्तु देशराष्ट्रावनतिरेव शनैः शनैः समेधते । बहुशः सम्प्रति आर्य्यनार्य्यो भारतीयमर्य्यादावैपरीत्यमावहन्त्यो वैदेशिकभावाभिदग्धा वेशभूषाचारादिकमन्यादृशमेव संविभ्रते ।

भारतीयार्य्यमर्य्यादासंरक्षकेण चाणक्येनापि एकत्रोपदिष्टम् विद्यते । यद् व्यवस्थितार्यमर्य्याद एव देशः समुज्जृम्भतेऽन्यथा तु तदधःपातो विनिश्चित एव । तथाहि—

"व्यवस्थितार्य्यमर्य्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः
त्रय्याहि रक्षितो देशः प्रसीदति न सीदति ।"

अतश्च संक्षेपेणैव विदुषां पुरस्तात् प्रस्तावमिमं वयं समुपस्थापयामो यद् स्त्रीणां शिक्षायै दत्तावधाना भवन्तु । सम्प्रति वैदेशिकशिक्षायाः पुरुषेषु एव प्राधान्येन प्रचारो विद्यते । स्त्रीषु तूपक्रम एव दृश्यते । अतो वै सति समये तत्प्रचारस्य निषेधो सर्वथा निरोध एव वा विधेयः, नो चेद् गृहदाहे सति रोदनेन

किम्, निर्गते नीरे सेतुचिकीर्षया च किं फलं स्यात्? इत्थञ्चावसरे सत्येव स्त्रीणां धार्मिकशिक्षायाः कृते विज्ञैर्भारतीयैः सुदृढः प्रबन्धः करणीय एव । साम्प्रतं सर्वथा विपरीतां विरुद्धाश्चार्य्यमर्य्यादायाः स्त्रीशिक्षापद्धतिं प्रवर्द्धमानां विलोक्यैव श्रीभारतधर्ममहामण्डलीयाखिलभारतीय-धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्व-विद्यालयपरीक्षा-सञ्चालकैः धार्मिकपरीक्षासमितिसदस्यैः स्वीय नवीननियमावल्यां पाठ्यपद्धतौ च बालिकानां प्रौढानाञ्चार्य्यमहिलानां धार्मिकशिक्षासमेधनधिया धर्मप्रवेशिकाधर्मचन्द्रिकाप्रभृतिपरीक्षाणां सन्निवेशो विहितो विद्यते। स्त्रीणां कृते धर्मग्रन्थानामपि 'सतीसदाचार' प्रभृतीनां निर्माणं कारयित्वा तत्र परीक्षासुपाठ्यत्वेन निर्द्धारणं कृतं विद्यते इति जानन्त्येव सुधियः।

तदद्यत्वे सर्वेषां भारतीयानामिदं सर्वप्रथमं कर्तव्यं विद्यते, यदार्य्यमहिलासु धर्मशिक्षाप्रचारेण भारतीयसंस्कृतिसंरक्षणं ते कुर्वन्तु इति।

अवसाने च स्त्रीणां शिक्षाकृते राजकीयशिक्षालयाध्यक्षा अपि निवेद्यन्ते विशेषतः काशिक-राजकीय-संस्कृत-विद्यालयपरीक्षाप्रधानाध्यक्षमहोदयाः, यत्ते स्वीय परीक्षापाठ्य-पद्धतौ स्त्रीणां कृते पृथक् परीक्षापाठ्यपद्धतिप्रबन्धं विदध्युः। तत्र धार्मिक पुस्तकानां आर्य्यमहिलोपयोगिपुस्तकानाञ्च सन्निवेशमवश्यं कुर्युः। पुरुषापेक्षया स्त्रीणां शिक्षापद्धतिरन्यादृशैवापेक्ष्यते । इत्यत्र तु केषामपि भारतीयार्य्यसंस्कृतिपरिचयजुषां विदुषां वैमत्यमेव नस्तीति।

—:o:—

पी. एच. डी. परीक्षा।

निम्नलिखितौ महाशयौ पी० एच्० डी० परीक्षायामुत्तीर्णौ (१) प्रोफेसर नारायण बहादुर, एम्० ए० झोछा, काठमाण्डु (नेपाल) (२) एस् सुन्दर राजा ऐङ्गर बी० ए० बी० एल्० लीडर चेङ्गल पेट, जार्ज टाउन (मद्रास)

सेक्रेटरी—

संस्कृत विश्वविद्यालय, परीक्षा महामण्डल भवन,

बनारस कैण्ट।

श्रीविश्वनाथाष्टकम्

(ले०—शास्त्री प्राणजीवन बी० जोशी—'काव्यतीर्थः' काशी)

सृष्ट्वा चराचरमिदं जगदात्मशक्त्या
सत्वं रजस्तम इति त्रिगुणाश्रयेण
एकोऽप्यनेक इव यो भवति त्रिनेत्रः
श्रीशाब्जयोनिभवरूपविवर्तवृत्या ॥ १ ॥

भूभृन्नदीनदसमुद्रजडाजडेषु
सर्वात्मना परिगतं सगुणागुणं त्वाम्
दूरं गवेषयितुमज्ञतरा भ्रमन्ति
मुग्धेव कुक्षिगसुतं त्वननुस्मरन्ती ॥ २ ॥

भूतप्रपंचजनकोऽथ न जन्म यस्य
योऽनन्तशक्तिपुरुषः प्रकृतिश्च साक्षात्
सन्निर्गुणोऽपि सगुणः करणात्क्रियात–
स्तं नैकरूपविभवं "भज विश्वनाथम्" ॥३॥

अध्यात्मदृष्टिपरिकल्पितसत्वयोगा—
दन्तर्नियम्य यमिनः प्रकृतेः पृथग्यम्
वाचामगोचरमतीन्द्रियमद्वयाख्यम्
ज्योतिर्विदुस्तमनिशं "भज विश्वनाथम्" ॥४॥

यो भक्तिदुःखदलनप्रवणो दयालु–
र्वाराणसीं भजति मुक्तिपदं महेशः
कैलाशवासनियतं व्यसनं विहाय
हंहो मनस्तमनिशं "भज विश्वनाथम्" ॥५॥

संश्रोतृकं, न भवति श्रुतिगोचरं यत्
संदर्शकं च नहि दृष्टिपथं प्रयाति
बोद्धृ स्वयं, न मतिबोध्यमहो यदीयम्
रूपं किमप्यहरहो "भज विश्वनाथम्" ॥६॥

अर्थं ददाति भजमानजनाय भूम्ना
कौपीनमात्रपरिवेष्टितदेहभागः
यस्य प्रशासनवशं भुवनत्रयं च
रे रे मनस्तमनिशं "भज विश्वनाथम्" ॥७॥

यस्याज्ञया द्विजपती रविरित्युभौ च
स्वस्वोदयास्तकरणाचरणानुषक्तौ
संवत्सरतु जलधिप्रभृतिर्न सीम्नः
पारे, "परं तमनिशं भज विश्वनाथम्" ॥८॥

श्रीउपदेशकमहाविद्यालयः ।

एतद् विद्यालयसंस्थापनोद्देश्यं मुख्यत इह गुर्जरप्रान्ते विशेषतः काठियावाडप्रान्तेऽमदावादनगरे च काशीस्थाखिलभारतवर्षीय-धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृतविश्वविद्यालयीयपरीक्षायाः प्रचारार्थं तदीयपरीक्षानियमावलीस्थ पाठ्यग्रन्थानामन्येषाञ्च संस्कृतग्रन्थानां धार्मिकग्रन्थानाञ्चाध्यापनम् । अस्य विद्यालयस्य मुख्यतस्त एवोद्देशाः सन्ति, ये च तस्य विश्वविद्यालयस्य विद्यन्ते । तथा हि—

सनातनधर्मानुसारं धार्मिकशिक्षाविस्तारः संस्कृतविद्याप्रचारः । आयुर्वेदादिशास्त्रप्रचारः । पुरुषेषु आर्य्यमहिलासु च धर्मज्ञानोन्नयनम् । प्राचीनाध्यात्मशास्त्राभ्युदयः । इंग्लिशस्कूलकालेजप्रभृतिषु विद्यालयेषु धर्माभिवृद्धिकरणम् । श्रौतस्मार्तकर्मकाण्डोपासनाकाण्डानामाधिक्येन प्रचारः । जगतिपूज्यपादानां महर्षीणां ज्ञानज्योतिर्विस्तार इत्येत्यादयः ।

अत्र विद्यालयेऽभ्यासं विधाय विश्वविद्यालयीय-परीक्षादायिनां परीक्षार्थिनां परीक्षार्थिनीनाञ्च कृते योग्यतानुसारं पुरस्कारं स्वर्णपदकं रूप्यकाणि पुस्तकानि च प्रदातुं श्रीभारतधर्ममहामण्डलत उद्घोषितं विद्यते ।

इह विद्यालये इंग्लिशपाठशालासु पठतां छात्राणां संस्कृतपुस्तकाध्ययनेन सहैव धार्मिक पुस्तकानाम् ज्ञानं प्रापयितुं तथार्य्यकुमारीणामपि स्वपाठ्यपुस्तकानामभ्यासोत्तरं सतीसदाचार, गीतार्थचन्द्रिका नीतिचन्द्रिका सतीचरित्रचन्द्रिका नित्यकर्म चन्द्रिकाचारचन्द्रिका प्रभृतिपुस्तकानामध्ययनं कारयितुं प्रबन्धोऽस्ति ।

इह विद्यालयेऽध्ययनकर्तॄणामुपनीतानां ब्राह्मणबालकानामार्य्यनारीणां कुमारीणां वा सकाशात् किमपि शुल्कं न गृह्यते । किन्तु इंग्लिश हाईस्कूलकालेजप्रभृतिसंस्थासु पठतां विद्यार्थिनां कृते किमपि शुल्कं नाममात्रतः संस्थापितं विद्यते । यस्य चोपयोगो विद्यालयकार्य्ये एव भविष्यति । येन च विद्यालयः स्वावलम्बी भवेदिति ।

अस्मिन् विद्यालयेऽध्ययनं कुर्वतां विद्यार्थिनां विद्यार्थिनीनां कृते किमपि पुरस्कारं दातुमिच्छूनां दातॄणां तथा विद्यालयाभिवृद्ध्यै द्रव्यसाहाय्यं पुस्तकादि साहाय्यं सधन्यवादं स्वीकृतं स्यादिति ।

सर्वविधोऽपि पत्रव्यवहारः १२ होरातः ६ षड्वादनं यावद्दिने निम्न-संकेतेन करणीयः, स्वयं वा संङ्गमनीयम् ।

निवेदकौ—
शास्त्री अनुपराम सदाशिवः,
पं० बालाशङ्कर मगनलालश्च ।

वाणीप्रणयपञ्चकम् ।

—:***: —

(ले०—श्रीहरिकान्तमिश्रः, शारदाभवनविद्यालयः, नवानी)

यस्या वाग्देवताया भवभयहरमासादयन्तः प्रसादं
सेवन्तेऽन्तेवसन्तः किल सकलकलाकौशले गीष्पतित्वम् ।
यस्याः पादाब्ज-पूजाकरणकुशलतामाश्रयन्तः श्रयन्ते
वृन्दावृन्दारकाणां सुख मिह महती भारती राजतां सा ॥

यत्पादपङ्कज पराग पवित्रपीठ श्रीराजहंस परिचिन्तनतोऽपि जन्तुः ।
पारं प्रयाति जगतो महतोऽर्णवस्य तां भारतीं निखिलदेवनुतां नमामि ॥

संसारदुस्तरपयोनिधिपारहेतुं, मातस्त्वदंघ्रिकमले विमलेऽनुरागम् ।
यो नो करोति मनुजो दनुजोपमेयः स क्लेशभाग्व्रजति किं नरकं न भीमम् ॥

मातस्त्वमेव जननी जनकस्त्वमेव, नान्यः सखा न जननी जनकोऽपरोमे ।
इत्थं विचिन्तयति दीनजनेऽनुरागं, वागेव सम्प्रति तनोतु मयि प्रसन्ना ॥

लौल्येन यद्यपि शिशोर्बहवोऽपराधा जायन्त एव जननीं प्रति मातराद्ये ।
तान् संगणय्य जननी जनितापराधे धत्ते न किं निरुपमामनुसगशांतिम् ॥

देवमन्दिर-स्थापना ।

—:***:—

(ले०—पं० श्रीव्रजबिहारी झा व्याकरणभूषण व्याकरणतीर्थः काशी)

आसीत् खण्डवलाकुलाब्जतरणिः शान्तो वदान्यो महान्
श्रीलक्ष्मीश्वरसिंहशर्म्मनृपतिर्भूपालचूडामणिः ।
तस्य श्रीमिथिलेश्वरस्य महिला लक्ष्मीवती श्रीमती
यास्ति श्रीमदुमाशिवार्चनपरा काश्यां बहोरब्दतः ॥१॥

शाकाब्दे (१८५७) मुनिवाणवारणधरातुल्ये, मधावर्जुने
श्रीमन्नीलसरस्वतीं हरितिथौ चन्द्रे शुभां संन्यधात्
तस्मात्तुर्यदिने च सावरमहाराज्ञी च संख्यावती
श्रीरामं जनकात्मजाविलसितं-काले शुभेऽतिष्ठिपत् (युग्मम्)

श्रीलक्ष्मीश्वरनाथाख्यं लिंगं वेरञ्च शूलिनः
आषाढ़ेऽच्छे तृतीयायाम्बुधेऽपि प्रत्यतिष्ठिपत्— ॥३॥

सीतारामौ लक्ष्मणञ्चाञ्जनेयम् शौचे शुक्ले पञ्चमीशुक्रवारे
शालग्रामान्नर्म्मदेशांश्च देवान् चैत्र्याञ्जीवे सत्क्रियाभिर्व्यधत्त ॥४॥

प्रति प्रतिष्ठम् भूदेवान् शतशः पण्डितानपि
भोजनाच्छदनद्रव्यैः भृशं सा समतोषयत् ॥५॥

ततः श्रावणशुक्लस्य पञ्चदश्याम्बुधेऽहनि
पञ्चाशदुत्तरशतं काशीस्थानार्यपण्डितान् ॥६॥

प्रत्येकं पञ्चदशभीरूप्यैश्चा-र्चादिभिस्तथा
लक्ष्मीवती महाराज्ञी सदकार्षीत्तपस्विनी ॥७॥

(इयं सभा काशीस्थानां मान्यविदुषां सम्मानार्थं महाराज्ञ्या वदान्यतया विशिष्टदक्षिणाभिर्महता समारोहेण सम्पन्ना । समयातिपातेऽपि महाराज्ञ्या धार्मिकभावसमुपोद्बलनार्थं तथा तदीय दानाध्यक्षमहोदयस्य विशिष्टविदुषः सम्मानार्थमयं लेखः प्रकाशितः । सं०)

शोकाश्रुविन्दवः ।

——:***:——

प्रणेता-साहित्यधुरीणः पं० श्री महावीरप्रसाद जोशी काव्यतीर्थः ।
[डुएडलोदाभिजनः]

आरामो द्योतमान-श्रुति-कुसुम-तते दुर्गुणानां विरामो,
वामो वामाकुलेभ्यः, समुदय-दिवसस्याद्ययामोऽभिरामः ।
विन्दुस्यन्दोऽमृतस्य प्रतिवचनविधौ, धर्मवृक्षैककन्दः,
चन्द्रो वन्दारु-वृन्दे सुरनगरमगात् श्रीदयानन्द-योगी ॥
भुवने विततं महत्तमो ×, व्यहनद् यो विबुधो महत्तमः ।
सहि धर्म-सरोज-भास्करः + स्फुटमस्तंगत एव भास्करः ॥
सुखनि ‡ विमलत्विषोऽफलं, सुख-निर्वाणमितः प्रदीपकः ।

× महत—तमः = तिमिरम् । × धर्म-सरोज-विकाशक इतिभावः ।

‡ खनि राकरः स्त्रियाम् इत्यमरः ।

रजनिः प्रियधर्म-देशयो रजनिश्चान्धतमो विलासिनी ॥
सकलं गुण-गौरवं गते, सकलङ्केन हते तु वेधसा ।
मधुना रहितां च कोकिला मधुना हाऽनुकरोति मातृभूः ॥
सहसाऽ*पि न सह्यते सहा, सहसाधिष्ठित-शोक-वाड़वः ।
कमलं किमु मर्षयेदलं, कमलाङ्कस्य*कलां कलंकिनीम् ॥
निज-धर्म-भृतौ बृहत्तरः, कतमो दर्शयताद् बृहत्तरः* ।
मनुजं गत-तेजसं प्रति, सुमतिं कः प्रथयेच्च सम्प्रति ॥
अखिले भुवने प्रभासितं, सुयशो यस्य शुभ्र-प्रभा-सितम् ।
दधदब्ज-विनाश-विभ्रमं* कुरुते कस्य न चन्द्र-विभ्रमम् ॥

वेदपुराणयोरैकवाक्यता ।

——:***:——

निबन्धा—पं० दीनानाथ शर्मा शास्त्री सारस्वतः मुलतान संस्कृत कालेजाध्यापकः

(क्रमागता)

'द्यौर्वै सर्व्वेषां देवानामायतनम्' शतप० १४।३।२।८। न च मनुष्याणां द्यौरायतनम् । 'येन देवासो अमृतत्वमानशुः' ऋ० १०।५३।१० न च मनुष्या अमृतत्वं प्राप्ताः । 'सर्व्वे दिवि देवा दिविश्रितः' अ० ११।७.२७ न च मनुष्या दिविश्रितः । 'तेभ्यो वै देवा अपैवाऽबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्' ऐतरे० ३।३।६ अत्र देवानां मनुष्यगन्धाज्जुगुप्सा प्रदर्शिता । 'पितृ-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्' मनुः १२।९४ इति त्रयाणां पार्थक्येन ग्रहणाद् भेदो विशदः । 'यत्रा नरो देवयन्तः' अ० २०।१०७।१५ नरः—मनुष्या देवान् पूजयन्त इति मिथो भेदः । 'तद् यदेतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके देवा असीदंस्तस्माद् देवा नाकसदः' तथैवैतद्यजमानो यदेता उपदधाति' एतस्मिन्नेवैतन्नाके स्वर्गे लोके सीदति' शत० ८।६।१।१ इति देवमनुष्ययोर्भेदः, देवपूजया स्वर्गलोकप्राप्तिरपि सिद्धा यजमानस्य ॥ एतदतिरिक्तानि प्रमाणानि 'अवैदिकता निरासे, द्वितीयनिबन्धे प्रदर्श्येरन् । अत्र सर्व्वत्र देवमनुष्ययोः पृथग् २ ग्रहणं कृतम् ।

एतदादिकप्रमाणैरेतत्सिद्ध्यति,—देवयोनिरन्या, मनुष्ययोनिश्चाऽन्या । उभयोः कर्म्मसु समाना मर्य्यादा न भवति । मनुष्ययोनिः कर्म्मयोनिर्भवति ।

* सहसा = बलेन । * कमलाङ्कस्य = मृगांकस्य । = बृहत्-तरः —बलं तेजो वा ।
* विभ्रमम् = विलासम् ।

देवयोनिरमैथुन* योनिः, सा च पशुयोनिश्च भोगयोनी स्तः । कर्म्मयोनिषु ये विधिनिषेधा भवन्ति; त एव भोगयोनिषु स्युरित्येतदसम्भवमेव । एतदादिकत्वं निर्म्मल-निर्भ्रान्तनिष्पक्षपात-शेमुष्यैव बोद्धुं पार्य्यते, न तु दोषैकनिविष्टया कलुषितबुद्ध्या ।—जगति स्त्रीशक्तिं पुंशक्तिश्च वैविध्येन विद्यते, तयोरुभयोश्शक्त्योः संयोगस्य नाम मैथुनम् । यथा—वृक्षेषु रक्तमञ्जर्य्याद्यंशः स्त्रीशक्तिः, सा च वृक्षोत्पन्नत्वाद् वृक्षपुत्रीत्वेन व्यपदेष्टुं शक्यते । स एव वृक्षस्तया स्वपुरुषशक्तिरूपश्वेतांशसंयोगरूपं मैथुनं यदा करोति, तत एव फलानि तत उत्पद्यन्ते । परन्तु वृक्षो व्यभिचारी न कथ्यते —योनिभेदात् । नचैते वृक्षादयोऽचेतना इति वाच्यम्—'तमसा वहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्म-हेतुना । अन्तस्सञ्ज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-समन्विताः' १।४६ इति मनुना, वर्त्तमान-जगदीशचन्द्र वसु डाक्टर जे० सी० वोस प्रभृतिभिर्यन्त्रद्वारा चैतेषाञ्चैतन्यस्य सिद्धिं कृता । अस्तु—एवं यस्या धेनोर्वत्सो जायते, स एव ज्यायस्त्वमप्रतिपद्य तयैव गवा मैथुनंकुर्व्वाणोऽपि न व्यभिचारदण्डभाग् भवति, एवं सारमेयादीनामप्यवस्था ज्ञेया । एवं यथाऽधमतिर्य्यग्-योनौ शास्त्रोक्तपापपुण्यन्न प्रवर्तते, तथैव मनुष्ययोनेरुत्कृष्टायां देवयोनावपि मनुष्यलोकमर्य्यादितपापपुण्यानि न भवन्ति, यतस्सा भोगयोनिः, मनुष्याश्च कर्म्मयोनिः । अत एव वेदे देवानां कृते कथितम्—'अनस्थाः पूताः पवनेन शुद्धाः शुचयः शुचिमपि यन्तिलोकम् । नैषां शिश्नं प्रदहति जातवेदाः स्वर्गे लोके वहु स्त्रैणमेषाम्' अ० ४।३४।२ । गायत्र्या वै देवाः पाप्मानं शमलमपाघ्नत' ऐतरेय० २।१७ । 'निरंहसो यूयम्' ऋ० १०।१२६।२ अत्र विश्वे देवा देवताः 'अपहत पाप्मानो देवाः' शत० २।१।३।४ । विहाय रोगं तन्वाः स्वायाः' अथ० ६।१२०।३ इति स्वर्गस्थानां वर्णनम् । सर्व्वे ह वै देवा अग्रे सदृशा आसुः सर्व्वे पुण्याः' शत० ४।५।४।१ । अन्यथा (देवानामपि पापयुक्तत्वे) परस्त्रीणां गुह्याऽङ्गेष्वपि करं पातयन्तौ सूर्य्याचन्द्रमसौ, तत्र 'स ओतश्च प्रोतश्च विभूः प्रजासु' यजुः ३२।८ इति व्यापकं परमात्मा चाऽपि व्यभिचारिणं पापिनो वा मन्तव्या भविष्यन्ति । अथ च सोमस्य जाया प्रथमं गन्धर्व्वस्तेऽपरः पतिः । तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः' अ० १४।२।३, ऋ० १०।८५।४० अत्र स्त्रिया मनुष्यपतें पूर्व्वमेव तत्पतीभवन्तः सोमगन्धर्व्वाऽग्नयोऽपि व्यभिचारिणं कन्यादूषकतापापफलभागिनश्च भवेयुः, एवं 'सोमो ददद् गन्धर्वाय गन्धर्व्वो ददद्ग्नये । रयिश्च पुत्रांश्चाऽदादग्निर्मह्यमथो इमाम्' अ० १४।२।४,

* अमैथुनसृष्टय स्वीकारे दयानन्दोक्ताऽऽदियुव-सृष्टिरपि व्यभिचरिष्यति ।

ऋ० १०।८५।४१ इति स्वपत्नीमितरेतरस्मै समर्प्पयन्तः सोमगन्धर्व्वाऽग्निदेवा व्यभिचारप्रचारप्रसारका मन्येरन्। परं कस्मिन्नपि धर्म्मशास्त्रे देवानां पशूनाञ्च कृते प्रायश्चित्तादिव्यवस्था न लिखिता; नचाऽपि तेषां कृते काऽपि पुण्यकर्म्माणि न चाऽपि पापकर्म्माण्येव निर्द्धारितानि। यदि तेषां कृते मनुष्यमर्य्यादितपाप-पुण्यकर्म्माणि मन्येरन्, तर्हि तादृशपापकरणात् पशवः कदाऽपि पशुयोनितो मुक्ता एव न स्युः, मनुष्ययोनिन्तु कदाऽपि प्राप्नुयुरेव नः परं मैवम्; ते सर्व्व-पश्वादियोनीः क्रमशस्समाप्य प्रकृतिनियमतः स्वयमेव स्वोत्कृष्टमनुष्ययोनि-मासीदन्ति। एवञ्च देवाः पुण्यं कृत्वा देवयोनेरुत्कृष्टत्वं, मुक्तिं वा यायुः, अथवा सर्वदा देवयोन्यामेव तिष्ठेयुः, परन्नैवमस्ति। ते स्वप्राक्तन—(मनुष्ययोनिस्थ) कर्म्मपरिणतिविपाके समाप्ते सति स्वयमेव प्रकृतिनियमात् स्वेतरमनुष्ययोनि-मासीदन्ति। एवञ्च पशुयोनौ पशूनां, देवयोनौ च देवानां यन्नवीनकर्म्म जायते; तस्याऽपि फलं तत्तद्योनावेव प्राप्नुवन्ति, कदाचिन्नाऽपि प्राप्नुवन्ति, कदाचित्त-त्कर्म्मपरिमाणतोऽधिकतमं न्यूनतमं वा फलं प्राप्नुवन्ति; तदीयकर्म्माणि कर्म्म-योनि-मनुष्यकर्म्मवदग्रिमजन्ममूलकानि न भवन्ति, भोगयोनित्वात्; किन्तु प्रकृति-नियमात् स्वयमेव तेषाञ्जन्म मनुष्ययोनौ भवति। तेनैषां कृते मनुष्यलोकमर्य्या-दितपापपुण्यानि न पापपुण्यानि। अतएव वेदे—'उशन्ति घाते अमृतास एतदे-कस्य चित् त्यजसं मर्त्यस्य। नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा-विविश्याः' ऋ० १०।१०।३ अस्य सायणकृतोऽर्थः—ते प्रसिद्धाः, अमृतासः—प्रजापत्यादयो देवाः, एतद् इदृशं शास्त्रेणागम्यत्वेनोक्तं त्यजसं—त्यज्यते परस्मै प्रदीयते इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातम् उशन्ति—कामयन्ते। एकस्य चित्—सर्वस्य जगतो मुख्यस्याऽपि प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादिना सम्बन्धो ऽस्तीतिशेषः।............जन्युरिव-यथा जनयिता प्रजापतिः पतिः—भर्त्ता भूत्वा स्वदुहितुश्शरीरं सम्भोगेनाऽऽविष्टवान्; तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा तन्वं-मदीयं शरीरम्, आविविश्याः—सम्भोगेन आविश, योनौ प्रजननप्रक्षेपोपगूहचुम्बनादिना मां संभुङ्क्ष्व—इति सायणः; अत्र यदेव देवानां कृते वेदेन कथितम्, तदेव पुराणैः; तर्ह्यत्र पुराणानामपराधः कथम? वेदस्य च स कथन्न? तेनैतत् सिद्ध्यति देवैरेतत् कृतमपि पापं तेषां कृते न पापम् यतस्तेषां न मानुषसदृशी मर्य्यादा। प्रत्युत तत्पापमेव न तत्कृते, मर्य्यादाभेदात् योनिभिन्नतावशाच्च।

ब्रह्मणा सृष्टिं कर्तुं यदा स्वशरीरस्य विभागः कृतस्तदा एकस्मात् पुरुषोऽभवदपरस्माच्च स्त्री। तथा च मनुः—'द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषो ऽभवत्। अर्धेन नारी, तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः' मनुः १।३२। तयोर्मैथुन-

धर्म्मेण विराडुत्पेदे, कथमेतत् स स्वोत्पादितायां स्वकन्यायामथवा भगिनीरूपायां कथं विराजमुद्दपीपदत् ? तत्रैतदेव कारणम्, यदमैथुनयोनिषु भोगयोनिषु वा मानुषी मैथुनयोनिनियता वा मर्य्यादा न तिष्ठति । 'ये देवामनोजाता मनोयुजः' यजुः ४।११ इति वेदे देवानां मनोजातत्वं लिखितम् *नतु मैथुनजन्यत्वम् । अत-एव तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च' ४।२।५ इति वैशेषिकसूत्रं संगच्छते । अयोनिजञ्च साङ्कल्पिकसांसिद्धिक-स्वेदजोद्भिज्जभेदाच्चतुर्व्विधम्; तत्र देवा-दिका प्रथमद्वितीया सृष्टिरित्यपि तत्रैव (प्रशस्तपादभाष्ये) । 'समाख्याभावाच्च' ४।२।८ 'सञ्ज्ञाया आदित्वात्' ४।२।६ इति वैशेषिकसूत्रयोर्वसिष्ठादीनामयोनि-जत्वं साधितम् । तेन देवानाममैथुनयोनित्वं सिद्धम्; तेन तत्र अस्मन्मर्य्यादित-पापादिकन्न, पुरुषेषु तु भवति पापादिकम्, अतएव ऐतरेये—'व्यतिषिक्त इव वै पुरुषः पाप्मना' ४।१।४ । वेदे—'आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते' ऋ० १०।१८४।१ अत्र गर्भकर्तुर्विष्णोर्गर्भकर्तृत्वं प्रतिपादितम्, प्रत्येक-स्त्रीगर्भा-ऽर्थञ्चाशीर्मन्त्रोऽयम्पठ्यते; तर्हि गर्भकर्त्ता विष्णुर्भवद्भिः पापी मन्तव्यो यद्वर्णनं वेदो निस्सङ्कोचं विधत्ते । एवमग्रे—गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ' ऋ० १०।१८४ २ 'हिरण्मयी अरणी यं निर्मन्थतो अश्विना । तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे' ऋ० १०।१८४।३ अत्र वैदिकौ देवावश्विनौ गर्भं कर्त्तारौ स्त्रीणाम् न किमेतौ पापिनौ ? किं पुराणदेवा एव पापिनः ? हन्त ! सेयं न्यायस्य परा काष्ठा । 'अहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः अहं प्रजा अजनयं पृथि-व्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान्' ऋ० १०।१८३।३ इति निर्लज्जमभिदधतो वेद-पुरुषस्याऽपि कृते कश्चिद् 'जारशिखामणिः' अन्यो वोपाधिरुपायनीकृतः ?

भवतां शिर-आदिभ्यो यूकाश्शरीरे च स्फोटका उत्पद्यन्ते, भवद्भ्य उत्पन्नत्वादिमेऽपि भवत्पुत्रपुत्रिकाव्यपदेश्याः । (न च यूकादिकीटेषु पुत्रभ्रात्रादि व्यपदेशो न भवतीति वाच्यम्—'हतो हतमाता क्रिमिर्हतभ्राता हतस्वसा' अ० २।३२।५ इत्यादिमन्त्रेषु कृमीणामपि माताभ्रातृस्वस्रादिव्यपदेशो दृश्यते) किम्भवद्भिरेषां यूकादीनां विवाहादिचिन्ता दायभागादिचिन्ता चिन्तान्तराणि वा क्रियन्ते स्वपुत्रपुत्रिकादिवत् ? यदि न, तर्हि कथमेतत् ? तत्रैतदेव कारणम्—

* योगदर्शने 'भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्' ३।२६ इतिसूत्रभाष्ये देवानां कृते लिखितम्—सर्वे संकल्पसिद्धाः । अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृन्दारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहा उत्तमाऽनुकूलाभिरप्सरोभिःकृतपरिवाराः' औपपादिकदेहाः—विनामातापितृसंयोगं स्वसंकल्पोद्भूता इत्यर्थः ॥ 'सन्त्ययोनिजाः' वै० ४।२।१० अत्र देवानामयोनिजत्वं साधितम् ।

अमैथुनोत्पन्न-मैथुनोत्पन्नसन्ततीनां व्यवहारसाम्यं कदाऽपि कथमपि न भवितु-मर्हति । अत एवाऽमैथुनजन्यत्वप्रदर्शनार्थम् 'आत्मजन्मानः' नि० ७।४।१४ इति देवानामात्मजन्मत्वं लिखित्वाऽमैथुनजन्यत्वं साधितम्, तेन तेषां पापादिकन्न भवति, अत एव 'एतो न्विन्द्र ँ स्तवाम शुद्ध ँ शुद्धेन साम्ना' साम० ऐन्द्र० ३।१२।६, ऋ० ८।९५।७ इति मन्त्रोऽप्युपपद्यते इन्द्रशुद्धतोपपादयिता । केवलं मन्त्र एव न, इदं तृचं सूक्तमप्युपपद्यते इन्द्रशुद्धतोपपादयितृ; तथाहि—'एतो न्विन्द्र ँ स्तवाम शुद्ध ँ शुद्धेन साम्ना । शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वा ँ स ँ शुद्धैराशीर्वान् ममत्तु' साम० उत्त० १२।३।३।१, ऋ० ८।९५।७ 'इन्द्र ! शुद्धो न आगहि शुद्धः शुद्धाभिरू-तिभिः । शुद्धो रयिं निधारय शुद्धो ममद्धि सौम्य !' साम० उत्त० १२।३।३।२ ऋ०—८।९५।८ 'इन्द्र ! शुद्धो हि नो रयि ँ शुद्धो रत्नानि दाशुषे । शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाज ँ सिषाससि' साम० १२।३।३।३, ऋ० ८।९५।९ इति । यदि शतमखप्रमुखबर्हिर्मुखेष्वेवैवं शुद्धता, +तर्हि परमात्मनस्तदवताराणां देवानाञ्च का कथा । आर्य्यसामाजिका महापापिनां सर्व्वांयुष्पतितानामपि पतितानां 'छटाकभर--घृतकेन वैदिकहोमद्वारा' शुद्धिं कुर्व्वन्तु पञ्चभि ँ कलाभिरेव; तर्हि वराक ँ परमात्मैवैक इद्दृगसीमपापात्मा, यस्य शुद्धिर्भवितुमेव नाऽर्हेत् ? बत ! तेन परमात्मनश्शुद्धतायां न कोऽपि सन्देहः । अत एव वेदे परमात्मन ँ कृते कथितम्—'शुद्धमपापविद्धम्' यजुः ४०।८ 'शुद्ध' मिति विशेषणे-नैव गतार्थतायाम् 'अपापविद्धम्' इति विशेषणान्तरं साधयति, यत् स परमात्मा कीदृग्विधेनाऽपि पापेन विद्धो—दुष्टो न भवति । पापकरणेऽपि तत्फ-लेनाऽविद्धतादशायामेव 'अपापविद्धम्' इति विशेषणं सङ्गच्छते, अत एव इन्द्रशुद्धिकर्तृपर्युक्तसूक्तमुपपद्यते । अत एव गीतायामपि लिखितम्—' न च मां तानि कर्म्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ! । ९ । ९ 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' ऋ० १ । १६४ । २०, अथ० ९ । ९ । २० इति मन्त्रेण जीवात्मनस्तु कर्म्मफलभो-क्तृत्वं सिद्धयति, परम्—'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति तन्मन्त्रपरिशेषेण च सिद्धयति, यत्—परमात्मा कर्म्मफलस्य भोक्ता न भवति; × कर्म्मकर्तृत्वं तूभयो-र्व्वर्त्तते—इति 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इति मन्त्रांशेन द्योत्यते, आत्मनस्तु

+'तदिन्द्रोऽमुच्यत, देवो हि सः' शत० १।२।१।२

× अत एव गीतायाम्—' न मे पार्थाऽस्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नाऽनवा-समवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि ।' ३।२२ 'जन्म कर्म्म च मे दिव्यम्' ४।९ इति परमात्मनः कर्म्मविशेषता ।

पिप्पलभोक्तृत्वं (कर्म्मफलभागित्वं) दर्शितम्; परमात्मनस्तु तदनशनं निर्दिष्टम्; तेन परमात्मनोऽपापविद्धताऽपि सिद्धा भवतिः घटे दह्यमाने सत्यपि घटाश्रितमाकाशं न दग्धुं, दग्धुं किं—तापयितुमपि न शक्यम्, अन्यथा—'यः परस्य प्राणं परमस्य तेज आददे । तस्य देवस्य, अथ० १३ । ३ । ५ 'यो मारयति प्राणयति, अ० १३ । १ । ३ इति मन्त्रलिङ्गात् स जगतो नाशकत्वेन हिंसक—कर्म्मवत्वात् पापफलभागी, 'इन्द्रस्य कर्म्म सुकृता पुरुणि, अ० २० । ११ । ६ इति सुकर्म्मवत्वेन, 'यः······प्राणयति, अ० १३ । १ । ३ इति पालकत्वेन परोपकारिकर्म्मवत्वाच्च पुण्यफलभागी च स्यात् । विहारे भूकम्पवशाद् बहवो ब्राह्मणा अपि मृता इतरेऽपि, भूकम्पस्य च प्रयोजक ् परमात्मा देवा वा, तथा च—येषामज्मेषु पृथिवी....रेजते (कम्पते) ऋ० १ । ३७ । ८ तर्हि स परमात्मा देवा वा ब्रह्महत्यादोषभाजो नर-पशुहत्यादोषभाजश्चाऽपि मन्तव्याः, यद्येवं न मन्यते, तर्हि पुराणेऽपि स ते च न पापफलभाजः; यत ् परमात्मा कर्म्मण ् फलस्य भोक्ता न भवति जीवात्मवदिति उक्तचरमन्त्रे निर्दिष्टमेव । अत एव 'न मां कर्म्माणि लिम्पन्ति न मे कर्म्मफले स्पृहा' गीता ४।१४ इति वचनमप्युपपद्यते । परमात्मनस्तु कथा दूरेः विशिष्टाऽवस्थायां मनुष्याणामपि (योगिप्रमुखाणाम्) पापादिकन्न भवतिः तथा च'योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्व्वन्नपि न लिप्यते' गीता ५।७ 'यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्व्वत्राऽवस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते' गी. १४।३२। 'गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानाऽवस्थितचेतसः । यज्ञायाऽऽचरतः कर्म्म समग्रं प्रविलीयते, गी. ४ । २३ । ज्ञानाऽग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा' गी. ४।३७ । 'यस्य नाऽहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते' गी. १८।१७ । 'त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ।' गी०४।२०। 'निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः। शारीरं केवलं कर्म कुर्व्वन् नाप्नोति किल्विषम्' गी. ४।२१। 'समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबद्ध्यते' गी. ४।२२। 'ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाऽम्भसा' गी. ५।१०। 'यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाऽग्निदग्धकर्म्माणं तमाहुः पण्डितम्बुधाः' गी. ४।१९। 'निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते । प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी' अष्टावक्रगीता १८।६१ अस्य श्लोकस्याऽपि पूर्व्वोक्ताशयः ।

वेदे—'न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा ! न तपः कुतश्चन । यस्य देवा ! गच्छथो वीथो अध्वरं न तं मर्तस्य नशते परिह्वृतिः, ऋ० ७।८२।७। 'न

तमंहो देवकृतं कुतश्चन न मर्त्यकृतं नशत्' ऋ. ८।१९।६ देवमर्त्ययो ँ पृथग् ग्रहणा त्तयोर्भेदोऽपि सिद्धः । न नशत्-न प्राप्नोतीत्यर्थः । 'उताऽऽगश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः' ऋ० १०।१३७।१।

अत एव शतपथे सृष्टिनिरूपणप्रकरणे उक्तम्—'आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः' १४।४।२।१, बृहदा० ३।४।१। 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावान् आसयथा स्त्रीपुमा ँ सौ सम्परिष्वक्तौ । स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी च अभवताम्......तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्य्यत एव, ता ँ समभवत्, ततो मनुष्या अजायन्त' १४।४।२।४-५, बृहदा० ३।४।३ 'सा ह इयमीक्षाञ्चक्रे—कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा सम्भवति, हन्त तिरोसानीति । सा गौरभवत्, वृषभ इतरः । स ता ँ समेवाऽभवत्ततो गावोऽजायन्त, शत० १४।४।२।६-७ । 'एवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत् सर्व्वमसृजत्' शत० १४।४।२।९, बृहदा० ३।४।४ इत्यादि । एतेनैतत्सिद्ध्यति-स्वस्मादेवोत्पादितायाः स्त्रियाः सम्भोगे परमात्मनो लज्जा नाऽभवत्, यतः 'शुद्धमपापविद्धम्, यजुः ४०।८ इति तत्कृतेऽभिहितम् । तन्मैथुनेन तस्याः स्त्रियास्तु-स्त्रीणां लज्जाशीलत्वादेव वा, (अधुना पुरुषविधत्वेन) भाविमर्य्यादाभङ्गभिया वा लज्जाऽभवद्, यत उभयो ँ पुरुषविधत्वं प्राग् (शत. १४।४।२।१ उक्तमेव । तेनासौ गवादियोनिरभवत्-यत्र पुरुषविधा मर्य्यादा नासीत् । परमात्माऽपि स्वरूपपरिवर्त्तनञ्चकार, यन्मानुषा ँ कदाचिदीदृगाचरणमेव नाऽनुकुर्य्युः । इति वेदः स्वयमभिधत्ते, एवं पौराणिकेतिहासेष्वपि वेदवदेकवाक्यतोहितुं सुशका । तत्र बहुत्र तु भावान्तराण्यपि सन्ति, बहुत्र चाऽर्थवादा अपि सन्ति । अर्थवादो नाम स्वाऽक्षराऽर्थे तात्पर्य्यमग्राहयित्वा रोचकताभयानकतामूलक-स्तुतिनिन्दा द्वारा विधिनिषेधशास्त्रे प्रवृत्तिनिवृत्तिकारी— । तेनवोच्यते— 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुम्प्रवर्त्तते, प्रत्युत विधेयं स्तोतुम्' यथा—'अपशवो वाऽन्ये गो अश्वेभ्यः' नैतेन गवाश्वव्यतिरिक्तानां पशुत्वमपसार्य्यते, प्रत्युत तन्निन्दामनूद्य गवाश्वानां स्तुतिर्विधीयते । (अत्रैव गोपीनां स्वपतीन् वर्ज्जयित्वा कृष्णस्य पार्श्वे प्रेमाऽर्थं गमनमप्यर्थवादे द्रष्टव्यम् । जागत्कदृष्टौ स्वसतीत्वधर्म्मस्ताभिस्त्यक्तः, परं तात्त्विकदृष्टौ ताभिः 'सर्व्वत्यागं कृत्वा परमात्मोपासनीयः' इति विधिं पालयितुं मायिकपतीनां प्रेम्णस्तावन्मूल्यं न स्थापितम्, यावन्नित्यपतिश्रीकृष्णपरमात्मप्रेम्णो मूल्यं ताभिरङ्कितम् । अत एव वेदे—'भद्रा वधूर्भवति यत् सुपेशाः स्वयं सा मित्रं वनुते जने चित्' ऋ० १०।२७।१२ अत्रेन्द्रो देवता, अस्यार्थः-सा स्त्री कल्याणी भवति, या मित्रम् (इन्द्रपरमात्मानं) स्वयं वनुते

प्रार्थयते, स्वीकरोतीत्यर्थः, स च प्रीयमाणो वरजनोऽहम् (इन्द्र) एवेत्यभिप्रायः- इति सायणः । नैतेन स्वपतीनां त्यागः सिद्धँ परमात्मानमुपासीनानां तासाम् । ये श्रीकृष्णस्य गोपीभिँ कामसम्बन्धं पुष्णन्ति, तैरवसेयम्-श्रीकृष्णँ परमात्मा गोप्यश्चाऽपि परमात्मन एव स्वकीयो विवर्त्तः, सर्व्वाः स्त्रियोऽपि तस्यैव, अत एव वैदिकाः 'त्वं हि नः पिता वसो !' अथ० २०।१०८।२ 'स नः पिता जनिता' अ० २।१।३ इति तं परमात्मानं पिता जनिता' इति कथयन्ति; अधुना यदा स वैदिकानां पिता, 'अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो × अपरीषु पुत्रान्, ऋ० १०।१८३।३ जनिभ्यः-जायाभ्यः, अपरीषु-अन्यास्वपि स्त्रीषु पुत्रानहमजनयं-जनयामीत्यर्थं इति सायणः । इति मन्त्राऽनुसारञ्च जनिता मतो वैदिकानाम्; तर्हि किं वैदिकास्तं व्यभिचारिणं मंस्यन्ते ? तदीयँ पिता जनिता तु अस्मिल्-लोके वर्त्तत एव, तर्हि परमात्मना तेषां (वैदिकम्मन्यानां) मातरि तान् (वैदि-कमानिनः) उत्पाद्य स्पष्टं तन्मातृभिर्व्यभिचारँ कृतः; अत्र वैदिका यदुत्तरी-ष्यन्ति; तदेवात्राऽप्यवसेयम् । यदा च गोप्यादयोऽपि परमात्मन एव स्वकीयो विवर्त्तः, तदा तदीयँ कामभावस्ताभिँ कथम्भवितुमर्हति, यतः स्वकीयँ कामभावः स्वस्मिन् न भवति, किन्तु परस्मिन्नेव । परमात्मनँ कँ परो यस्मिंस्तस्य कामभावः स्यात् । यँ पुराण-पुराणप्रत्यर्थी वादी श्रीकृष्णस्य पुराणा-दिकथितं परमात्मत्वं न मन्यते, स व्यभिचारकलङ्कमपि पुराणेन साधयितुं न शक्तः । यतः स्ववार्त्तासमर्थनाऽर्थं यदि स पौराणिकतादृशवचनं प्रमाणं मन्यते, तर्हि पौराणिकवचनान्तर—'आत्मन्यवरुद्धसौरतः' भागव० १०।३३।२६, 'रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः' ! भाग. १०।३०।३४, 'योगमायामुपाश्रितः भा० १०।२९।१ 'रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथाऽर्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः' १०। ३३।१७। (अत्र रमु-क्रीडायाम्, अन्यथा 'सोम रारन्धि नो हृदि' ऋ १।९१।१३ 'आर्य्याऽभिविनय' स्य ४९ पृष्ठे उपस्थापितस्याऽस्य मन्त्रस्य 'रारन्धि' इत्य-स्याऽर्थः 'यथावत् रमणकीजिये' इति स्वा० दयानन्देन कृतः, आर्य्यसमाजाऽनुसारं कुमारिकाः स्त्रियश्चाऽपीमाँ प्रार्थनाँ करिष्यन्ति, तत्र रमणस्य कमर्थं करिष्य-न्ति तासां स्त्रीणामभिभावका, वैदिकाः, यदि मैथुनमित्युच्येत; तदा तु धन्यास्ते; तर्हि पुराणेष्वेव कथं प्रश्नस्तदीयः ? यदि क्रीडामात्राऽर्थं करिष्यन्ति; तर्ह्यत्राऽपि

× वैदिकँ परमात्मा अपरीषु पुत्रोत्पादनं तत्पतिविद्यमानतायामपि करोति, किं स न पापी, ? किं केवलं पुराणपरमात्मैव पापी ? अत्र वादिभिरुत्तरणीयम् । अथ च दुष्कर्म्माणि मूर्खतावशाद् भवन्ति; स्वा० दयानन्देन यजुर्भाष्ये ३१।११ परमात्मन्यपि मूर्खता गुणः प्रदर्शितः ; तर्हि परमात्माऽपि मूर्खतावशाद् दुष्कर्म्माणि करोति ? नोचेत्,! यदि-

तथैव) 'आत्मारामः' भाग० १०।२९।४२, ' मन्मथमन्मथः' भा० १०।३२।२ 'यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न विभ्व्यः' भाग०]-समाधानद्वारा स्वकीयवार्त्ता-खण्डनसमयेऽपि स (शङ्ककः) तत्पुराणादिवचनं प्रमाणं मन्यताम्,—तदा समाधि–कर्तृवचनानां क्षेपकतासाधनस्य, 'वयमेतन्न मन्महे' इति स्वप्राकृतिकाऽस्त्राक्षेपस्य च हास्यास्पदं दुस्साहसञ्च नोपयुङ्क्ताम् । श्री शुकेनेदृक्षशङ्कानामुत्तरं निम्नदिशाऽपि दत्तम्—

'धर्म्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणाञ्च साहसम् । तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्व्वभुजो यथा' भाग० १०।३३।३० (योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्व्वभूतात्मभूतात्मा कुर्व्वन्नपि न लिप्यते' गी० ५।७ 'ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाऽम्भसा' गी० ५।१० इत्यादिप्रागुपस्थापितगीताप्रमाणान्यपि द्रष्टव्यानि) अग्रे पुनर्वक्ति श्रीशुकः—'नैतत् समाचरेज्जातु मनसाऽपि ह्यनीश्वरः । विनश्यत्याचरन् मौढ्याद् यथा रुद्रोऽब्धिजं विषम्, भाग० १०।३३।३१ 'ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् । तेषां यत् स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत् समाचरेत्, भाग० १०।३३।३२

'कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते । विपर्य्ययेण वाऽनर्थो निरहङ्कारिणां प्रभो ! भाग० १०।३३।३३ 'किमुताऽखिलसत्वानां तिर्य्यङ्—मर्त्यदिवौकसाम् । ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाऽकुशलान्वयः । १०।३३।३४ अस्याऽयमभिसन्धिः—प्रत्येकधर्म्मोऽधर्म्मो वा तदैव जीवं स्प्रष्टुं क्षमते, यावज्जीवस्य इन्द्रियाद्यात्मकस्थूलशरीरेण सह सम्बन्धोऽहम्भावो ममता वा तिष्ठेत् । परन्तु तत्सम्बन्धे ममत्वे वा तेन सह नष्टे आत्मनश्शरीरमन आदिभ्य‍ँ पार्थक्ये जाते शुभाऽशुभं किमपि कर्म्म फलं वा जीवं स्प्रष्टुं नाऽलम् । श्रीकृष्णश्च नित्यमुक्तश्शुद्धबुद्धश्च परमात्माऽवतार आसीत्, स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैस्सह तदीयो ममत्वसम्बन्धो नाऽऽसीत्. तर्हि तस्य कुशलाऽकुशलान्वय‍ँ कुतः स्यात् ?

एतदेव विशदयति पुराणकारोऽग्रे—'यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताऽखिलकर्म्मबन्धाः । स्वैरश्चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-

करोति; तर्हि तद्-दुष्फलं प्राप्नोति नोवा ? यदि न; तर्हि तस्य मूर्खता किम्फलिका, यदि शूद्रोत्पादनाऽर्थिका; तर्हीदमपि परमात्मनो दुष्कर्म; यत्तेन जघन्याँ कथमुत्पादिताः ? यदि चोत्पादिताः; तर्हि तेभ्यो दुष्फलं कथं ददाति; स्वयं तद्-दुष्कर्मफलं कथं न प्राप्नोति ? यदि शूद्राः स्वकर्मवशादेवोत्पद्यन्ते' तर्हीश्वरस्य मूर्खतातः कथममीषामुत्पत्तिः ?

स्तस्येच्छयाऽऽत्तवपुषः कुत एव वन्धः ? १०।३३।३५ गोपीनां तत्पतीनाञ्च सर्व्वेषामेव देहिनाम् । योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक्, १०।३३।३६ (एतदेव वेदोऽप्यभिधत्ते—'अहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः । अहं प्रजा अजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान्, ऋ० १०।१८३।३ अस्य मन्त्रस्याऽर्थोऽपि विचार्य्यः तर्हि जनिभ्यः पुत्राञ्जनयन् परमात्मा पापो न भविष्यति भवन्मतेऽपि, 'अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः । भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत्, भाग० १०।३३।३७ 'नाऽसूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया । मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् ब्रजौकसः, भाग० १०।३३।३८ अत्र श्रीकृष्णस्येदं वचोऽपि स्मर्त्तव्यम् 'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते । भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते, भाग० १०।२२।२६ इति । अथ चैतस्मिन् समये श्रीकृष्णस्याऽऽयुः सप्तवर्षकल्पमासी-दित्यपि पुराण—वचनं न विस्मर्त्तव्यम्)।

अथवैतदेव विचिन्त्यताम्—यद्—'वयम्मनुष्या॑ कुत उत्पन्नाः ? यदि परमेश्वरादित्युत्तरम्, तर्हि तु वयं सर्व्वे एकपितृकत्वान्मिथो भ्रातरःस्म । स्त्रिय-श्चाऽस्माकम्भगिन्यः' तर्हि कथमस्माकं ताभिर्मैथुनम्भवति ? तत्रैतदेव कारणम् यद्—वयं परमात्मसृष्टिद्वष्ट्याऽमैथुनयोनिजा अत एव तद्—दृष्ट्या स्वभगिनी-कल्पामपि बालामुपयच्छामहे, परं स्वपितुरुत्पन्नया स्वोत्पन्नया वा बालया नाऽस्माकं पाणिपीडनम्भवति—इत्येवं दृष्टिकोणे पूर्व्वत्र मानुषीमर्य्यादा नाऽस्ति, अपरत्र च वर्त्तत एव । स्वा० दयानन्दमते सृष्ट्यादौ प्रत्येकजात्या युवयुगलं परमात्मनोत्पादितम्, तर्हि तयोर्मैथुनेन सृष्टिप्रवर्द्धनञ्जातम्, कथमेतत् ? तयो॑ परमात्मोत्पादितत्वाद् भगिनीभ्रात्रो॑ कथं न मैथुने दोषो जातः ?, यदि अमैथुनयोन्युत्पन्नेषु न धर्म्मशास्त्रप्रवृत्तिरिति चेत्तर्हि एतद् देवादिकेष्वपि संघटनीयम् । यदि कथ्येत वेदमन्त्रबलादेव वयं तां बालां पत्नीं कुर्म्महे अत एव नाऽस्मभ्यम्पापम्, तर्हि यदि वेदमन्त्रे-ष्वीदृशी शक्तिस्तर्हि तेषां वेदानामध्यक्षे प्रवर्त्तके वा परमात्मनि, वेदमन्त्रवर्ण्य-मानदेवेषु वा सा शक्तिर्नास्ति किम् ? यस्य निःश्वासमात्रेण वयमपूता अपि पूता भवामः, किन्तस्याऽशुद्धता × पापविद्धता वा कदापि भवितुमर्हति ?

× यदि परमात्मा पापात् पृथगेव तिष्ठति, अत एव स पापी न भवतिः इति चे-त्तर्हि तस्मिन् किं महत्त्वं स्थितं मनुष्यापेक्षया ? मनुष्योऽपि पापपृथग्भूतः सन् पापी न भवति । तन्महत्त्व तदा ; यदा कीदृग्विधमपि पापं त स्पृशेदेव न, अस्पर्शश्च पापभवनेऽपि तत्फलाऽविद्धतादशायामेव भवतीति सूक्ष्मं निरीक्ष्यम् । 'अहं सत्यमनृतं यद् वदामि' अ. ६।६।१२ किं परमात्माऽनृतवादफलं प्राप्नोति ?

किं स एव तया शक्त्याऽऽत्मानं 'शुद्धमपापविद्धं यजुः ४०।८ वा न कर्तुं शक्तः? तस्माद् देवचरित्राणामनुकरणे नास्माकमधिकारः सामर्थ्यं वा। तेनैवोक्तम्-'न देवचरितं चरेद्' इति विष्णुपुराणे।
'अनुष्ठितं तु यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम्। नाऽनुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म्म समाचरेत्' हारीतः। अत एव 'वेदः स्मृतिः सदाचारः' मनुः २।१२ इति मनुश्लोके आचारस्य न प्रथमनिर्द्देशः, किन्तु वेदस्य, ततः स्मृतेः; तत एवाऽऽचारस्य। आचारस्य च विशेषणं सच्छब्दः, तेन सदाचार एवाऽनुसर्त्तव्यो भवति, सदाचारश्च तत्तद्योनिमर्य्यादितमर्य्यादारूप एव।

फलतो विशिष्टप्रभावशालिपुरुषाणामलौकिककार्य्याऽनुकरणं साधारणजनतया न कर्त्तव्यम्भवति; अन्यथा—'गोवर्द्धनगिरिधारण-दावानलपान-विषपान-प्रभृतितदीयकार्य्याणामनुकरणमपि कर्त्तव्यं स्यात्! तत एव तु तैत्तिरीयोपनिषदि (शिक्षोपनिषदि) उक्तम्-'यान्यस्माकँ सुचरितानि; तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि' एकादशाऽनुवाके २॥ आर्य्यसमाजस्य महापुरुषः स्वामिदयानन्द एव द्रष्टव्यः। तस्य धूम्रपानं-शिङ्घिकाघ्राणं (नसवार सूंघना) 'न दुरुक्ताय स्पृहयेत्, ऋ० १।४१।९ इति वेदविरुद्धं गालिप्रदानं, भङ्गापानं, * 'तां तु यः स्तेनयेद् वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः' म० ४।२५६ इत्यनुसारं वेदार्थे च्छलम् इत्येवमादयोऽन्येऽपि च केचन तद्-दौर्ब्बल्यप्रयुक्ता आचारा आसन्, यद्विवरणमनावश्यकम्; तज्जीवनचरित्रेष्वेतेषां (स्पष्टतयाऽभणनाद्) निह्नवे कृतेऽपि तन्निकट-कालिकत्वेन जनास्तच्चरित्राणि जानन्त्येव। किं तदनुयायिन एतत्कर्म्माऽनुयायिनो भवितुमिच्छन्ति? यदि न, तर्हि कथं तैः स्पष्टशब्देषु स्वा० दयानन्दस्य एतद्-दोषप्रयुक्तनिन्दा न क्रियते? कथं वा स एतेषु दोषेषु सत्स्वपि महापुरुषो मन्यते? यदा खलु मनुष्यस्याऽपि दयानन्दस्य भीषणदुष्कर्म्मणामनुकरणं भवन्तो न कर्तुं शक्तास्तदनुयायिनोऽपि, न च स्पष्टशब्दैस्तस्य निन्दां त्यागं वा कर्तुं पारयन्ति; तदा देवकोटिकमहापुरुषाणां दिव्यचरित्रसमालोचने भवन्तः कथमधिकृताः? अथवा तस्य (दयानन्दस्य) दुष्कर्म्माणि हेयानि भवन्तस्तत् सत्-कर्म्म संन्यासित्वं, विरक्तत्वे गङ्गातटे तेनाचरितं दिगम्बरत्वं वा भवन्तो भवत्संन्यासिनश्च कथं नोरीकुर्व्वते?

अथवा दुर्जनतोषन्यायेन सन्तु देवास्तच्चरित्रकरणेन कथञ्चित् पापशालिनः; तेषां तत्फलं दातुं परमात्मैवेष्टे, के भवन्तस्तच्चरित्राणां समालोचने? यदि

* 'वाच्यर्था नियताः सर्व्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः' इति पूर्वार्द्धम्।

ते कामवशेन स्वसंयमं कर्त्तुं नाऽपारयँस्तर्हि तेषामत्र को दोषः ? वेदोऽपि कामस्य बलवत्त्वं प्रतिपादयति, श्रूयताम्–'कामो जज्ञे प्रथमो, नैनं देवा आपुः पितरो न मर्त्याः । ततस्त्वमसि ज्यायान् विश्वहा महाँस्तस्मै ते काम ! नम इत् कृणोमि'–अथ०९।२।१९ यदि वेद ँ् कामं देवादिभिरप्यनवाप्यं मन्यते; तर्हि ते कथं दूष्यन्ते वेदमनतिक्रामन्तः, (अथवाऽयं वेदमन्त्र एव निराकर्त्तव्यः) प्रत्युत तत्कामान्मनुष्यैःसँय्यमशिक्षा) ग्राह्या, यतो देवास्तूच्चपदवीं प्राप्तुमक्षमा भोगयोनित्वात्, 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रयी धर्म्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' गीता ९।२१ इति तैर्मर्त्यलोकः, आगन्तव्य एव ; परं कर्म्मयोनयो मानुषास्तूच्चपद–(मुक्त्यादिक–)-मपि प्राप्तुं समर्था यदि ते कामस्य सँय्यमं कथञ्चित् कुर्य्युः । देवास्तु कामं पुण्यं कुर्य्यु ँ् कामं पापं वा ; तैस्तु मनुष्यलोक एव प्राप्तव्यः, मनुष्यैस्तु पापाचारात् पशुयोनिरेव प्राप्येत, तर्हि तेषां देवाऽनुकरणेन को लाभो भविष्यति । अथ च देवास्सन्ति परमात्मप्रिया उच्चयोनिमत्त्वात्, परमात्मा तेषां रक्षकः ; तर्हि पापादिकेन न ते लिप्ताः स्युः, तदुक्तं वेदे—'न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नाऽरातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः । विश्वा इदस्माद् ध्वरसो विबाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते !' ऋ० २।२३।५ अंहः–दुरितम्=इत्यस्य दुःखं पापञ्चाऽर्थः । अत एव सामवेदे उत्तरार्चिके–'येन देवाः पवित्रेणाऽत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः' १०।७।५ इति देवानां पार्श्वे पवित्रतायाः साधनमपि सिद्ध्यति, येन तेऽस्मानपि पुनन्ति, अन्यथा–'स्वयमसिद्धः कथमपरान् साधयेत्' । 'येनानिरंहसो यूयं ? ऋ० १०। १२६।२ अत्र विश्वे देवा देवताः । 'सदा देवा अरेपसः' इति सामवेदे ऐन्द्रपर्व्वणि ४।१०।६ अरेपसः पापरहिता इति सायणः । सदा इत्यस्याऽर्थः सर्व्वकाले । अत एव शतपथे–'सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः' १।१।१।४ इति देवमनुष्ययोर्भेद ँ् प्रादर्शि, 'तदिन्द्रोऽमुच्यत, देवो हि सः' शत० १।२।१।२ एवं परमात्मेच्छया देवानां महिम्ना च मनुष्या अपि पापेन न विद्ध्यन्ति' तथा च—'न तम ँ् हो न दुरितं देवासो ! अष्ट मर्त्यम् । सजोषसो यमर्य्यमा मित्रो नयति वरुणो अतिद्विषः' साम० ऐ० ४।८।८, ऋ० १०।१२६।१ तं मनुष्यं पापं तत्फलस्वरूपं दुर्गमनञ्च न व्याप्नोति, यमर्य्यमादिदेववर्ग उन्नतिं × नयति–इति सायणाशयः । एतेन पौराणिकर्षिमुनीनामपि निष्पापतैव । 'प्रसो अग्ने ! ......तरति....यस्त्वं सख्यमाविथ' साम० उत्त० २०।९।१।१, ऋ० ८।१९।३० । (क्रमशः)

——:o: ——

गोपालनम् ।

लेखकः-पं० केदारनाथत्रिपाठी ।
(गोला, गोरखपुर ।)

अयि शिष्टविशिष्टविद्याविज्ञानसंभारभासुराः पावनमानवसभ्यतासमभिनन्दित-सभ्या निर्मलधियो भारतीयाः !

नाविदितचरं श्रीमतां तत्रभवतां भवतां यत् कृषि-प्रधानोऽयमास्माकीनो भारत-वर्षः । अधिकाधिकसंख्याका जनाः कृषिकर्मणैवाऽस्मानं सपरिजनं पालयन्ति पोषयन्ति च । प्रतिशतं पञ्चनवति-संख्याकाः कृषिकर्म कुर्वन्ति; अत एवाधिकाधिकसंख्याका मानवा ग्रामेषु निवसन्ति । प्रायः ग्रामीणा एव कृषि-कर्मणि सुचतुरा भवन्ति । अस्मादेव हेतोः "उत्तमा तु कृषिः प्रोक्ता" "सुखेच्छुस्तु कृषिं कुर्या"दित्याभाणकमपि प्रसिद्धिमाप ।

कृषि-कर्मणि परमावश्यकता गवाम्; पुरातनकालादेव गोभ्यः कृषिं सम्पादयन्ति भारतभूनिवासिनः । विज्ञानस्य चरमा सीमा भारतीयैर्विज्ञायते, गोभ्यः कृषि-कर्म सम्यक्तया संपद्यते, सुखदा शान्तिदा च जायते । यन्त्रेण कृषिकर्मात्र देशे कदापि न विधेयम्, भवितुमेव च नार्हति । दौर्भाग्यात् दरिद्रता-सम्राजः प्रबलं साम्राज्यं वरीवर्ति कृषिबलेषु, तदा यन्त्र-क्रयणेऽसमर्थास्ते । स्यादपि क्रयणं परन्तु न हि पर्याप्तमेकत्र क्षेत्राणि समेषां यद् यन्त्रेणैव कार्यं निर्वहेत् । सत्यपि निर्वाहे बहवो मनुष्या व्यर्था भविष्यन्ति, यत्कार्यं शतैः जनैः संपद्यते, तदेकेनैव यन्त्रेण, तत्रैको मनुष्यः कार्ये प्रवर्तते, नवाधिकनवतिसंख्याका व्यर्थतां भजन्ते; एवं च राष्ट्रस्य महती हानि र्वोभवीति । किं बहुना बेरिबेरीप्रभृतिनव्यरोगाणामुत्पत्ति र्यन्त्रनिष्पन्नपिष्टक-तैल-तण्डुलादिनैवेति चिकित्सका वदन्ति ।

एवं च यन्त्रनिष्पादितवस्तुजाते नव्यरोगाणामुत्पत्तितः शीघ्रमेव कीनाशसदनातिथितां व्रजिष्यन्ति भारतवर्षीयाः । अतः कृषिकर्म गोभिरेव विधेयम् भवति । परन्तु गवां रक्षणस्य परमोपयोगिता, प्रतिदिनं ह्रसन्ती गवां संख्या दुःखयति सचेतसां चेतांसि ।

गोक्षीरसदृशामौषधमेव नेति डिण्डिमनादः केषां कर्ण-कुहरे न पतति । तथापि भारतीया एतेषां रक्षणे दत्तावधाना न जायन्ते । भारतीयै र्मातृत्वेन व्यवहृता गावः । सत्यमेतत्, निःसन्दिग्धमेव । गावो भारतमातरो जगन्मातरश्च । अतो गवां रक्षणं भारतकल्याणकरं जगत्कल्याणकरं च राजते । पयसः कथा या का, यासां मूत्रेण पाण्डुरोगप्रभृतिरोगाणां समूलनाशः; गोमयेन कृमिनाशश्च भवति । पञ्चगव्येन संशुद्धिर्मानवानाम् । तथाहि—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापनाशनम् ॥
पा० सं० अ० ११

निखिलैहलौकिकपारलौकिकसौख्यसमुदायसंदात्रीणां नानाविधदोषजातकल्मष-कुलसंहारिणीनां गवां सर्वतोभावेन पूजनविधानेन सर्वे देवाः पूज्यन्ते । आसामङ्गेषु प्रत्येङ्गेषु च समेषां देवानां संनिवासः । तथाहि—

पृष्ठे ब्रह्मा गले विष्णु र्मुखे रुद्रः प्रतिष्ठितः ।
मध्ये देवगणाः सर्वे रोमकूपे महर्षयः ॥
नागाः पुच्छे खुराग्रेषु ये चाष्टौ कुलपर्वताः ।
मूत्रे गङ्गादयो नद्यो नेत्रयोः शशिभास्करौ ॥
भा० पु० ।

यद्यपि यत्र तत्र गोशालादीनां स्थापना विद्यते, तथाप्यध्यक्षादीनामनवधान-तया कार्यकर्तॄणां दुर्गुणतया च रक्षणं सम्यक् न संपद्यते । काननादीनामभावान्म-हती हानिः आर्यराज्ये प्रतिग्रामं गोचरभूमिरासीत् । सम्प्रति विदेशीयराज्यप्रभा-वात्, भारतीयानां दुर्गुणतया च गोचरभूमिरेव नास्ति । क्वचन भूमिरस्ति चेत्तर्हि योजनं यावत्, जलाशयादीनामभावो नितरां खटखटायते । गावस्तृणं भुक्त्वा जलं विना भ्रमन्तीतस्ततो जनैस्ताड्यन्ते च ।

बहवो जनाः सर्वं क्षीरं दुहन्ति, भुञ्जन्तु वराकाः ? वत्सानां भागो नास्ति किम् ? गोसन्ततीनां दौर्बल्यं मनसि दुःखं दातुं नालं किम् ? गवां हननं प्रतिदिनं भवति । राजकार्यकर्तारस्तत्र न ध्यायन्ते, राज्ञः किं कर्मेत्यत्र दृष्टिरेव न । अहिन्दवः स्वभावत एव गवामार्यसभ्यतायाश्च रिपवः । विकृतमस्तिष्का हृदयहीनास्ते स्वयमेव न विचारयन्ति "दुग्धपानकरणेन या मातरः सञ्जातास्तासां मांसभक्षणं स्वमातृ-मांसभक्षणमेवे"ति ।

गवां रोगाणामपि सम्यक्तया परीक्षणं कर्तव्यं, बहवो गहनी-जिह्वा-घेरुकी-खुरडैनाप्रभृतिरोगैराक्रान्ता मरणशरणं यान्ति । केचन ग्रामीणा अत्र विषये चतुरा भवन्ति, तथाप्यतीवाल्पसंख्या तेषां, सत्यवसरे दूरात्तेषामागमनं भवति, न त्वेको बहूनामेकदैव रक्षणं कर्तुं प्रभवेच्च ।

अतोऽपि, आर्यसभ्यतासंप्लावितान्तःकरणाः ! भारतवर्षीयाः ! भारतजनन्या गोमातुः संरक्षणे प्रयतन्तां प्राणपणैरपि । गवार्थे यस्त्यजेत्प्राणं तस्य लोकाः सना-तनाः ॥ इति ॥

वैदिकसनातनधर्म्मरहस्यम् ।

ॐ शंरुद्राः शंवसवः शमादित्याः शमग्नयः ।
शंनो महर्षयो देवाः शंवेदाः शंबृहस्पतिः ॥

अयि मान्यमहानुभावाः !

जानन्त्येव भवन्तो यत्किल साम्प्रतं सनातनधर्म्मोपर्य्यापत्तिः कीदृशी समुज्जाता । सनातनधर्म्मसंरक्षणे सत्येवास्माकं सनातनार्य्यहिन्दुजातीनां हिन्दुत्वं स्थास्यति । अतः सनातनधर्म्मस्य मूलमन्विष्य प्रथमतो मूलरक्षणोपायश्चिन्त्यः । मूलसंरक्षणे तु नुतरां सहस्रशाखात्मकस्य सनातनधर्म्मवृक्षस्य रक्षा स्यादेव । ततस्तच्छत्रच्छायाश्रितानामखिलभारतीयानामस्माकं त्रिविधतापातपनिवारणमैहिकाऽऽमुष्मिकाऽभीष्टफलावाप्तिश्च भविष्यत्येव । अतस्तदिदानीं विचार्य्यते किन्तावत्सनातनधर्म्मस्य मूलमिति । तथाहि—

स्वर्गापवर्गदो नृणां योऽयं धर्म्मः सनातनः ।
तस्य मूलमसौ वेदः कामिनां कल्पपादपः ॥

नृणां मनुष्याणां स्वर्गापवर्गदः स्वर्गमोक्षप्रदो योऽयं सनातनधर्म्मस्तस्य मूलमसौ वेदः स चाऽयं कामिनां कल्पपादपः कल्पवृक्ष इव मनोऽभिलषितान् सर्वानेव पदार्थान्पूरयतीत्यर्थः ।

ननु कोऽसौ वेदः योऽयं सनातनधर्म्मस्य मूलमिति प्रतिपाद्यते । अत्रोच्यते मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति मन्त्रब्राह्मणात्मकशब्दराशेर्वेद इति संकेतः कात्यायनेन प्रतिपादितम् । स चाऽयं वेदस्तावदस्माकमार्य्यहिन्दुजातीनां सनातनधर्म्मविषये स्वतः प्रामाण्यात्मकोऽपौरुषेयश्च वरीवर्त्ति । अत एव ब्राह्मणादिद्विजातयो हि मौञ्जीबन्धनानन्तरं यथाविधिवेदाध्ययनं कृत्वैव विहितयजनादिद्वारा कर्म्मफलानि लब्ध्वा सर्वोन्नतिपथेऽग्रगण्या भवन्ति । उपनयनञ्च वेदाध्ययनार्थमेव भवति न चोपनयनमन्तरा वेदाध्ययनं न च वेदाध्ययनमन्तरा जीवनोत्कर्षसाधनं भवितुमर्हति । अत एव द्विजातीनामुपनयनकाला वेदे हरीदृश्यन्ते—

"वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति" ।

अतः स्वाध्यायाध्ययनमावश्यकत्वेन श्रुत्या प्रतिपादितम् ।

"अहरहः स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इति ।

पुरा तु यथाविधि वेदाध्ययनादिनिरता अस्माकं पूर्वपूर्वजा ऋषिगणा

ईदृक् साधारणधीशक्तिसम्पन्ना मेधाविनोऽतीतानागतपदार्थानां प्रत्यक्षदर्शिन आसन्, यद्भयादिन्द्रादयोऽपि सर्वदैव त्रस्यमाना वर्त्तन्ते स्म अन्येषां पुनः का कथा। ते खलु निरतिशयमेधावैशिष्ट्यात्तमेव मन्त्रब्राह्मणात्मकशब्दराशिमखिलं वेदं जिह्वाग्र एव धारयन्तः सकलैहिकामुष्मिकभद्रमाप्नुवन्तो ब्रह्मसायुज्यं प्रापुरिति गुरुशास्त्रपरम्परातः श्रूयते। स च वेदः पुरा खलुएक एवासीत्तस्य शाखाविभागस्तु भगवता, कृष्णद्वैपायनेन कृतः। अत एव तस्य वेदव्यास इति संज्ञाऽभवदिति जनश्रुतिरस्ति। शाखाविभागे यदाह भगवान्वेदभाष्यकारो महीधरः। तथथा—

"तत्राऽदौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धाऽस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरोवेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः। एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः। तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्याद्भिः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् तत्र दैवात्केनाऽपि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्वं त्यजेति।' स च योगसामर्थ्यान्मूर्त्तां विद्यां विधायोद्ववाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन्। तानि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्य्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवानिति"।

एवं यजुर्वेदस्य कृष्णत्वं शुक्लत्वं च जातम्। स च सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो वेदः सनातनार्य्य-हिन्दुजातेरेकतममात्रतया महादुर्गस्वरूप एव दृश्यते। तस्मिन्महाप्राचीनवेदे महाप्राकारमध्यस्थेव सनातनार्य्यहिन्दुजातिः सुरक्षिताऽस्ति। एवं वेदप्रभावादेव सनातनधर्म्मोऽपि चातुर्वर्ण्यसमाजस्याश्रितत्वे पापमयमहाकालकरालव्यालकलियुगप्रेरितस्वेच्छाचारप्रचारवैदिकधर्म्मनिराकरणे च प्रवृत्तोऽस्तीति सुधियो विभावयन्तु। इदानीन्तु पापमयमहाकालकराल-घोर-कलिकालेऽस्मिन्यावन्ति मतमतान्तराण्यनुदिनं समुद्भवन्ति तानि सर्वाण्यपि सनातनधर्म्मखण्डनायैव प्रवृत्तानीव समयप्राबल्यादिदानीन्तनाऽर्य्यं-हिन्दुजाति-रप्यनार्य्य-जातिरिवावैदिकधर्म्मंप्रवृत्ता सती वैदिकसनातनधर्म्मखण्डनार्थमेव बद्धपरिकरा भवति। अतः सनातनधर्म्मस्य रक्षणोपायश्चिन्त्यः। न हि वेदप्रचारादन्यत्किञ्चिदप्युपायान्तरं दृश्यते। यतोऽयं वेदः परमेश्वरस्य श्वासनिःश्वासवत्सनातनस्तस्माद्वेदप्रतिपादितवर्णाश्रमादिधर्म्मोऽप्यस्माकं सनातन एव।

अन्येषां धर्म्माणां मनुष्यप्रतिपादितत्वान्मनुष्याणाञ्चानृतत्वात्

सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः।

अत एव अनृतात्सत्यमुपैमि मनुष्यधर्म्मतो देवत्वं प्राप्नोमीति व्रतग्रहणे वेदे विस्तृतमस्ति। एवं वेदप्रमाणको धर्म्मः सनातनः सोऽयं वेदः सनातनधर्म्मस्य मूलमिति जानन्तु भवन्तः। एवं वेदानुगामिनी स्मृतिरपि सनातनधर्म्मस्य मूलमेव। अतो मनुनाऽपि प्रतिपादितं—

"वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥" इति॥

अतः सनातनधर्म्मः श्रौतस्मार्त्तधर्म्मरूपेण द्विधा विभक्तोऽस्ति। तत्राग्निहोत्राद्यनुष्ठानरूपः श्रौतधर्म्मस्त्विदानीं विलुप्तप्राय एव दृश्यते। वेदाध्ययनाध्यापनाभावादाधुनिकाऽऽर्य्यहिन्दुजातेरेकान्ततो वैदिकधर्म्मविमुखत्वेन सोमयागादिश्रौतानुष्ठानाभावाच्च इडा-बर्हिः-शाखा-स्रुक्-स्रुव-यूप-चषाल-चमस-कपाल-प्रभृति-प्रसिद्धान्यपि यज्ञीयपात्राणि व्यवहाराभावात्तान्यद्यापि यज्ञीयपात्रविशेष इति शब्देनाभिधीयन्ते। श्रौतानुष्ठानरूपवैदिकधर्म्मस्याऽयं समाचारः। स्मार्त्तानुष्ठानरूपवैदिकधर्म्मस्तु यावच्छिखासूत्रं हिन्दुत्वपरिचयार्थं यथाकथञ्चिन्नाममात्रेणाऽपि स्थास्यतीत्यनुमीयते। किन्तु तत्राऽपि वैदिकरहस्य-विज्ञानाभावात्तत्र मन एव न रमते केषाञ्चिदपि। अतो वास्तविकतया कर्म्मसम्पादनमपि न भवति। प्रत्युत तद्वैपरीत्यफलमेव जायते। फलप्राप्त्यभावादार्य्यसनातनहिन्दुजातिः स्ववैदिकवर्णाश्रमादिसर्वधर्म्माश्रयसनातनधर्म्मं विहाय वेदविरुद्धस्वधर्म्मेतरधर्म्ममाश्रयति। अतोऽस्माकं सनातनधर्म्मो दिनानुदिनं क्षीणत्वमेति चातुर्वर्ण्य-समाजेऽपि जनसंख्या दिनानुदिनमपचीयते। अतो वैदिकरहस्यज्ञानार्थं वेदाध्ययनाध्यापनतात्त्विकश्रवणमनननिदिध्यासनप्रचारस्याऽतीवावश्यकता साम्प्रतं भारतेऽस्मिन्वर्त्तते। एतत्प्रचारं विना कथमपि सनातनधर्म्मस्य संरक्षणं न भवितुमर्हति। सनातनधर्म्मस्य रक्षा कर्त्तव्येति वाचारम्भणमात्रेण शशकशृङ्गवदाकाश-कुसुमवद्वन्ध्यापुत्रवदेव संरक्षणमप्यतीव दुर्लभमेवेति विदाङ्कुर्वन्तु सज्जनाः। अतोऽस्य रक्षा सर्वथा विधेया। एतद्रक्षणेनैवास्माकं सनातनार्य्यहिन्दुजातीनां रक्षा स्यात्। उक्तञ्च मनुना।

"धर्म्म एव हतो हन्ति धर्म्मो रक्षति रक्षितः।
तस्माद्धर्म्मो न हन्तव्यो मा नो धर्म्मो हतोऽवधीत्॥" इति॥

स चाऽयं सनातनधर्म्मो वृषभ इवावैदिकधर्म्मानधः कृत्वा रोरवीति तथा च श्रुतिः। "चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्याँ आविवेश"।

अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् ।
यद्यत्स्याच्छान्दसं वाक्यं तत्तत्कुर्य्यात्तु लौकिकम् ॥

अनया कारिकया हीनपदान्याहृत्य व्याख्यायतेऽयं मन्त्रः । तथा हि, अस्य वृषभरूपस्य सनातधर्म्मस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि सन्तीति शेषः । निशब्दो बहुलमिति निलोपश्छान्दसः । चत्वारि वर्णा नामाश्रमधर्म्माणि शृङ्गाणि शृङ्गरूपाणि सन्तीत्यर्थः । तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन्निति यजनादीनां श्रुतौ मुख्यत्वेन प्रतिपादितत्वात् । शृङ्गाण्यपि पशो र्मुख्यान्येव भवन्तीत्येतत्तात्पर्य्येणैवेदमुक्तम् । तथा अस्य त्रयः पादा सन्तीति शेषः । त्रिकालसन्ध्यावन्दनरूपास्त्रयः पादाः सन्तीत्यर्थः । सन्ध्यावन्दनक्रिया च द्विजातीनां वैदिकी स्त्रीशूद्रयोश्च तान्त्रिकी सुप्रसिद्धैवास्ति । तथा अस्य द्वे शीर्षे शिरसी स्तः इष्टापूर्त्ते श्रौतस्मार्त्तकर्म्मरूपे शिरसी स्त इत्यर्थः । तथा अस्य सप्त हस्ताः सन्तीति शेषः । (आज्जसेरसुगित्यसुगागमः) । ब्राह्मसौर्य्यगाणपत्यशाक्तशैववैष्णवब्राह्मणरूपाः हस्ताः हस्तस्थानीया इत्यर्थः । रवि र्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तु पञ्चम इत्युपक्रम्य अग्निं ब्राह्मणमेव चेत्युक्तेः । स चायं सनातनधर्म्मो वृषभरूपस्त्रिधा बद्धो रोरवीति प्रकारवचने धात्रिप्रकारैर्नित्यनैमित्तिककाम्यैः कर्म्मभिर्बद्धो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति रुशब्दे यङ्लुगन्तम् भृशार्थं शब्दं करोति । वृषभ इवान्यानवैदिकधर्म्मानधः कृत्वा एकोऽहं सनातनधर्म्मो नापरोधर्म्मो मत्समः कश्चिदिति ब्रवीतीत्यर्थः । स एव महोदेवः महति पूजयति महते वा जनैरिति महो महान् देवः द्युतिस्तुति क्रीडादिषु क्तो मनुष्याणामुपजीव्यः स्वर्गमोक्षप्रदः सनातनधर्म्मो मर्त्यान्मनुष्यानाविवेश अभिव्याप्य स्थितः । यतोऽयं सनातनधर्म्मो मनुष्यानभिव्याप्य स्थितस्तस्मादनादिसृष्टिकालत एव इयमार्य्यजातिरपि सनातनार्य्यहिन्दु-जातिरिति कथ्यते । एवमार्य्यं इति विशेषणं हिन्दुरितिविशेषणं च अनादिसृष्टिकालत एवेति विदाङ्कुर्वन्तु सज्जनाः ।

"मासंयतमिन्द्रणः स्वस्तिं शत्रुतुर्य्याय बृहतीममृध्राम् ।
यया दासान्यार्य्याणि वृत्राकरो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥"

इति श्रुतेर्वैदिकधर्म्मानुष्ठातॄणामेवास्माकमार्य्य इतिविशेषणमनादि-सृष्टिकालत एवोपलभ्यते, हिन्दुरिति च ।

हिन्दुधर्म्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः, ।
हीनञ्च दूषयत्येवं हिन्दुरित्यभिधीयते ॥ (मे० सं० २७ प०) इत्यागमश्रुतेर्वेदबोधित-कर्म्मानुष्ठातॄणामेव मनुष्याणां हिन्दुविशेषणमपि प्राचीनमेव । ननु वेदे-कथं न हिन्दुशब्दो दृश्यते" इति चेत्प्रोच्यते— हिन्दुत्वप्रतिपादकनिगमश्रुतेः

सहस्रशाखान्तर्गतत्वात्तासां शाखानां म्लेच्छराजाधिकारे विनष्टत्वादिदानीं यथोपलब्धशाखासु हिन्दुशब्दप्रतिपादकः कश्चिन्मन्त्रो नोपलभ्यते। तेन किं तस्मादिदं हिन्दुविशेषणं न प्राचीनमिति न, किन्तु प्राचीनमेव। श्रुतिस्तु द्विविधेत्यत्राह हारीतः—अथातोधर्म्मं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य श्रुतिप्रमाणको धर्म्मः, श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी चेति। तत्प्रमाणको वेदमूल एव धर्म्मः सनातनधर्म्म इति गरुडं प्रति श्रीमद्भगवदुक्तिः। तथा च भविष्यपुराणे—

धर्म्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम्।
स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः॥
अस्य सम्यगनुष्ठानात्स्वर्गो मोक्षश्च जायते।
इहलोके सुखैश्वर्य्यमतुलञ्च खगाधिप॥ इति॥

स चाऽयं सनातनधर्म्मः श्रुत्युक्तस्मृत्युक्ततन्त्रोक्तपुराणोक्तसूत्रोक्तभेदेन पञ्चधा विभक्तोऽपि सर्वोऽपि धर्म्मो वेदमूल एव। अतो मनुनाऽप्युक्तं—

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्म्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्म्मो हि निर्बभौ॥
योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्द्विजः।
स साधुभिर्बहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥
वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्म्मस्य लक्षणम्॥

तदेतत्सनातनधर्म्मस्य वृषभत्वं कामाभिवर्षणत्वादेव युक्तियुक्तमेव। अतोऽस्यवृषभत्वं मनुनाऽप्युक्तम्।

वृषो हि भगवान्धर्म्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्म्मं न लोपयेत्॥
एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति॥ इति॥

तदेतस्य रक्षणं सर्वथा विधेयं किन्तु सनातनधर्म्मस्य रक्षणं वेदरक्षणं विना न भवितुमर्हति यथा निष्कोशा राजानः परतो भयं प्राप्य पलायन्ते तद्वत्सनातनार्य्यहिन्दु-जातिरपीदानीं परतो भयमवलोक्य सपदि पलायते, पलायते एतदेव न किन्तु सुपलाय्य परधर्म्मनिरताऽपि भवति। सनातनार्य्यहिन्दुजातेर्वेद एव शेवधिर्निधिः कोश इत्यर्थः। तदेतद्वेदकोशस्य रक्षणञ्च कथं स्यात्। वेदस्तु सुतरां परोक्षवादः वेदः परोक्षवादोऽयं बालानामनुशासनमित्याद्युक्तेः। तदर्थोऽपि वेदभाष्यकारैः परोक्षशब्दैरेव व्यलेखि कुत्रचित्कुत्रचित्तु प्रत्यक्षशब्दैरपि।

जनास्त्विदानीमाध्यात्मिकशक्तेरभावात्तादृशवेदार्थं भ्राम्यन्तीत्येव न किन्तु तादृशमर्थं दृष्ट्वा तद्रहस्यं वैदिकगूढार्थतत्त्वमज्ञात्वा वेदभाष्यकारान्विनिन्दन्ति च । किन्त्वन्धः स्थाणुं न पश्यतीत्यत्र पुरुषापराध उत स्थाणोरपराध इति विचारे यथा पुरुषापराध एव सर्वैः कथ्यते तथाऽत्राप्यज्ञपुरुषापराध एव न भाष्यकारापराध इति विदाङ्कुर्वन्तु भवन्तः । कोविदकुलकैरवकलाकराणां महाभाग्यवतां (वेदार्थप्रकाशकानां जगन्माननीयसायणोवटमहीधराचार्याणां) कृतज्ञतामुद्वहन्जन्मसहस्रेणाऽपि तदानृण्यं प्राप्तुमहं नालम् । यतस्तु तत्कृतवेदभाष्याणि साम्प्रतं वर्त्तन्ते तथाऽपि वेदार्थगूढतत्त्वं जना नैव जानन्ति, जानन्ति चेद्विरला एव जानन्ति । तैर्वेदार्थो न कृतश्चेत्तर्हि सनातनधर्मविरोधिनामवैदिकधर्मणां मतखण्डनार्थं सनातनधर्मिणः कथं प्रवर्त्तेरन् । तर्हि सनातनधर्मस्य कीदृशी परिस्थितिः स्यादिति विचार्य्यताम् । तत्कृतवेदार्थः कीदृशः कीदृशश्च तत्पाण्डित्यं तत्तु सारज्ञा एव जानन्ति किमहं प्रब्रवीमि । अश्वमेधप्रकरणे आहमजानीत्यश्वसमीपे शेते, अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषावाजीति, एवमन्येऽपि यत्र कुत्रचिदस्ति, तत्र सर्वत्र प्रत्यक्षवृत्त्या शब्दार्थं ज्ञात्वाऽश्लीलार्थमनुभवन्ति जनाः, किन्तु वास्तविकतया विदाङ्करणे परोक्षार्थवृत्त्या शब्दार्थावगमे लेशमात्रमपि नाश्लीलम् । त्रिविधा हि शब्दव्यवस्था प्रत्यक्षवृत्तयः परोक्षवृत्तयः अतिपरोक्षवृत्तयश्चेति । एतदर्थमेव निरुक्तं प्रवृत्तं तथा चोक्तम् ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ इति ॥

पाणिनिनाऽपि तथैव सूत्रितं व्यत्ययो बहुलं, बहुलं छन्दसि, छन्दस्युभयथेत्यादि । तत्राऽपि अष्टौ व्याकरणानि, चतुर्दश निरुक्तानि, इत्याह भगवान्दुर्गाचार्य्यः । कथन्तर्हि भ्रमितव्यं विचारदृष्ट्याऽऽध्यात्मिकतपोयोगबलेन वेदार्थतत्त्वानुसन्धानं सर्वथा विधेयम् । भाष्याभिप्रायानभिज्ञैराद्यैः कैश्चिद्व्याक्षिप्तं भाष्यकारान्प्रति तन्निराकर्त्तुमेव वेदभाष्यमण्डनात्मक आश्वमेधिकमन्त्रार्थप्रकाशनामको ग्रन्थो मया महता परिश्रमेण विरचितः । स चेदानीं न मुद्रापितस्तद्ग्रन्थावलोकनेनैव भाष्याभिप्रायानभिज्ञानां भ्रान्तिर्दूरं गमिष्यति । अन्येषां सारग्राहकाणां विदुषां चातीवसन्तोषो भविष्यति । अत एतस्मिंल्लेखेऽपि विषयपरिष्कारार्थं प्रियपाठकानामामोदार्थञ्च तत्रत्यस्यैकस्य मन्त्रस्य स्वकृतमन्त्रव्याख्यां दर्शयिष्ये । एवं स्मार्त्तपक्षे ये केचन वैदिकमन्त्राः सन्ति तेषां मन्त्राणामर्थास्तु पूर्वाचार्य्यकृत-श्रौतीयव्याख्याकृताः स्मार्त्तपक्षीययजनयाजनादिकर्मसु कथञ्चिदपि न सङ्गच्छन्ते ? हलायुधशत्रुघ्नगुणविष्णुकृतस्मार्त्तीयव्याख्याभिरपि न सम्ब-

ध्यन्ते तत्तद्ग्रन्थेष्वपि श्रौतीयव्याख्येयमन्त्रार्थवत्त्वात्। यथा गणानान्त्वेति गणपतिपूजाम्, अम्बे अम्बिके इति शाक्तमात्रपूजाम्, "अग्निर्मूर्द्धादिवः" इति कुजपूजाम्, उद्बुध्यस्वेति बुधपूजां, शन्नोदेवीति शनिपूजां, कयान इति राहुपूजां विष्णोरराटमिति विष्णुपूजां वरुणस्योत्तम्भनमसीति वरुणपूजां कुर्वन्ति सनातनधर्माणः। किन्तु गणानान्त्वेत्यत्र अम्बेअम्बिके इत्यत्र च अश्वस्तुतिः। अग्निर्मूर्द्धेत्यत्र उद्बुध्यस्वेत्यत्र च अग्निस्तुतिः। शन्नोदेवीत्यत्र जलस्तुतिः। कयान इत्यत्र इन्द्रस्तुतिः। विष्णोरराटमित्यत्र मण्डपस्तुतिः। वरुणस्योत्तम्भनमित्यत्र शकटस्तुतिः पूर्वाचार्य्यकृत श्रौतीयव्याख्याभिरवबुध्यते। ते मन्त्रार्थास्तत्तद्देवतापूजनोपयोगितां स्मार्त्तं न गमयन्ति। न हि अन्यार्थस्तुत्याऽन्यः कश्चित्तुष्यति॥ कथन्तर्हि अश्वादिस्तुत्या गणपत्यादिस्तुष्येत्। अतस्तत्र केषाञ्चिदपि मन एव न रमते मनोयोगाभावात्सम्यगनुष्ठानमपि कर्त्तुं न शक्यते कैश्चिदपि। एवं वैदिकमन्त्रार्थतत्त्वज्ञानाभावादिदानीन्तनाऽर्य्यहिन्दुजातिर्दिनानुदिनं शक्तिहीना क्षीणप्रभावा हतश्रीरिव दृश्यते। तत्राऽपि वेदार्थगूढतत्त्वज्ञानाभाद्ब्राह्मणादिद्विजातिजनता तेजोविहीना मन्त्रगणश्च विनियोगहीनः कर्म्मसमुदायश्च फलहीनः फलवृन्दश्च सुखहीनमिति सकलजनानुभवप्रसिद्धं प्रत्यक्षवदेवाभाति किमहं प्रब्रवीमि। वेदे कीदृग् गूढार्थतत्त्वमस्ति तन्निम्नलिखितमत्कृतमन्त्रार्थतो ज्ञेयं तस्यैतादृशगूढतत्त्वविज्ञानस्य साम्प्रतं भारतेऽस्मिन् कीदृगावश्यकत्वं वर्त्तते तदपि विचारणीयं विचार्य्य च भवन्तः स्वयमपि गूढतत्त्वान्वेषणे तत्प्रचारकरणे च बद्धपरिकरा भवन्तु। एतद्विज्ञातुं स्वस्वरुचिं प्रकटयन्तः पौनपुन्यमाज्ञापयन्तो मामपि प्रोत्साहयन्तु श्रीमन्तः।

अयि प्रियसज्जनाः! वेदे कीदृग्गूढार्थतत्त्वमस्ति तदिह दृश्यतां
मत्कृतमन्त्रभाष्ये तथाहि—

मूलमन्त्रः

ॐगणानान्त्वा गणपतिꣳहवामहे प्रियाणान्त्वाप्रियपतिꣳहवामहे निधिनान्त्वा निधिपतिꣳहवामहे व्वसोमम। आहमजानि गर्भधमात्वमजासि गर्भधम्॥

अथास्य संक्षेपतोव्याख्या विस्तरतस्तु मत्कृताश्वमेधिकमन्त्रार्थप्रकाशनामकग्रन्थतो ज्ञेया। श्रौतकर्म्मकाण्डे अश्वमेध्ययज्ञ अश्वालम्भनोत्तरं प्रकृतिविकृतिः कर्त्तव्येतिनियमात्प्राकृतिक–वैदिकमन्त्रैरश्वगतशवत्वदोषनिवृत्यर्थमश्वस्य प्राणशोधनं प्राणदानञ्च विधाय पश्चाद्गणानान्त्वेति यजमानपत्न्यस्त्रिः परियन्ति। अशूव्याप्तौ स्वादिः। ततश्च अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्निति क्वन्प्रत्ययः। अश्नुते चराचरं सर्वं जगदित्यश्वः, सर्वव्यापकः परमेश्वर इत्यभिप्रायः। "अतिरिक्तं

पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत्। यद्यत्स्याच्छान्दसं वाक्यं तत्तत्कुर्याच्चलौकिकम्" ॥ इतिकारिकया हीनपदान्याहृत्य व्याख्यायतेऽयं मन्त्रः। हे अश्व सर्वव्यापक परमेश्वर त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः। अस्मिन्नश्वमेधयज्ञे वयं यजमानपत्न्यः इतिशेषः। किम्भूतं त्वां गणानां मध्ये गणपतिं गणाः कूष्माण्डादयः साध्याश्च गणदेवता इति वा तत्पालकमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः नमोगणेभ्यो गणपतिभ्यश्च-वोनम इति। विराड्रूपिणं परमात्मानं पूजनार्थमाह्वयाम इतिभावः प्रदक्षिणायाः पूजाङ्गत्वात् त्रिःपरियन्तीत्यादिश्रुतेश्च। तथा च हे अश्व वयं यजमानपत्न्यस्त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः, अस्मिन्नश्वमेधयज्ञे इतिशेषः। किम्भूतं त्वां प्रियाणां मध्ये प्रियपतिं प्रियाभक्ता एव यो मे भक्तः स मे प्रियइत्युक्तत्वात्। तेषां मध्ये तत्पालकमित्यर्थः सहि भक्तान्पाति। उक्तंश्च अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्, इति ॥ तथा च हे अश्व त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः वयं यजमानपत्न्योऽस्मिन्यज्ञ इतिशेषः। किम्भूतं त्वां निधीनां मध्ये निधिपतिं निधयो महापद्मादयः शेवधिष्टेऽहमस्मीतिश्रुते ब्रह्मविद्यारूपा वा निधयस्तत्पालकमित्यर्थः। सुखनिधेः पालकं निधिरूपेण वा पालकं नहि तस्मात्परोऽन्यः कश्चिन्निधिः योऽयं विज्ञानमयः परमात्मा यस्मात्परं न हि किञ्चिदस्ति स सर्वदैव स्वभक्तान् रक्षति न हि तद्भक्तस्य विनाश इतिभावः। उक्तञ्च-"कौन्तेय! प्रति जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यतीति"। न हि तद्भिन्नोऽन्योनिधिर्महापद्मादिर्नितरां सुखयति। अत उक्तं-मा गृधः कस्यस्विद्धनमिति। वसो ममेति-वस निवासे इत्यस्माद्-शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लीदिबन्धिमनिभ्यश्चेति औणादिक उप्रत्ययः। वसन्ति सर्वभूतान्यस्मिन्निति वसुर्वासुदेवाख्यः परमेश्वरस्तत्सम्बुद्धौ हेवसो सर्वजगन्निवास वासुदेवाख्य परमेश्वर त्वं ममेत्यत्रवचनव्यत्ययः। अस्माकं यजमानपत्नीनामित्यर्थः पतिर्भूया इति शेषः। पातीति पतिः रक्षको भवेत्यभिप्रायः। आहमजानीति-प्रदक्षिणानन्तरं राजमहिषी अश्वसमीपे शेते शयनञ्चात्र विषयतो मनोनिवृत्त्यर्थं चक्षुरुन्मीलनं यथा कश्चित्पूजनावसरे चक्षुर्द्वयमुन्मील्य परमेश्वरं ध्यायति तद्वदिहाऽपि प्राकृताश्वशरीरे पूर्वोक्तप्रकारेण विराड्रूपिणं परमेश्वरमावाह्य तत्रोपविश्य नेत्रोन्मीलनेन चित्तैकाग्र्यं विभाव्य वक्ष्यमाणलक्षणं स्वप्रयोजनं प्रार्थयति प्रसिद्धस्वापस्य तदानीं तत्र सम्भवानर्हत्वात्। प्रजावै पशवोगर्भ इत्यादि श्रुतेरिहमन्त्रगतगर्भशब्दः प्रजापशुवाचकः 'रेतः शुक्रेऽथतेजसीति' कोषादौ दर्शनादिह पूर्वाचार्यैः कृतवेदभाष्यपङ्क्तिस्थरेतः शब्दस्तेजोवाचकश्च। गर्भधमिति गर्भोपपदाद्धाते र्ददातेर्वा आतोऽनुपसर्गे क इतिकप्रत्यये आतोलोपइटिचेत्याकारलोपे धातुपक्षे हलोव्यत्ययेन गर्भधमिति भवति। ततोऽयमर्थः—हे अश्व

सर्वव्यापक परमेश्वर गर्भधं डुधाञ्धारणपोषणयोः गर्भं प्रजापशुरूपं दधातीति गर्भधं प्रजापशुधारकं प्रजापशुपोषकं प्रजापशुप्रदं वा रेतस्त्वदीयं तेजः अहम् अजानि अजगतिक्षेपणयोस्तत आसंशायां लोट् आकृष्य मनसा आभाव्य स्वविषये प्रक्षिपामि। त्वं च गर्भधं प्रजापशुधारकं प्रजापशुपोषकं प्रजापशुप्रदं वा स्वीयं ब्राह्मं तेज आमजासि लोडर्थे लटि आ अज आकृष्य मनसा आभाव्य प्रक्षिपेत्यर्थः। प्रजा पशवश्च ब्रह्मणस्तेजोंशरूपा एव। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवी-तिश्रुतेः। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति च। ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सना-तन इति भगवद्वाक्याच्च। राज्ञोऽर्धशरीरत्वाद्राजमहिषी तदर्थं प्रजापशुधारकं प्रजापशुपोषकं प्रजापशुप्रदं वा ब्राह्मं तेजो याचते। नहि ब्राह्मं तेजो विना सम्राट् सर्वथा जगद्रक्षणसमर्थः स्यादिति भावः। तत्र तस्य परमोधर्म्मः, राज्ञां च परमोधर्म्मः प्रजानां परिपालनमितिस्मृतेः मन्त्रस्यास्य अश्वमेधप्रकरणे पठित्वा-दयमर्थः पूर्वाचार्य्यकृतसर्वभाष्याऽनुगः। न चात्र लेशमात्रमप्यश्लीलम्। नह्य-श्वशब्देनेह प्राकृतोऽश्वोऽभिप्रेतः। नहि प्राकृताश्वस्य रेतः सोमो भवितुमर्हति। न चालब्धस्य प्राकृताश्वस्य रेतो हिरण्यं भवितुमर्हति तदुभयं श्रुत्याऽभिहितं यथा शु० य० वे० अ० २३ क० ६२ अयछं सोमोवृष्णोऽश्वस्यरेत इति। अश्वस्य त्वाआलब्धस्य रेत उदक्रामत्तत्सुवर्णछं हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णछं हिरण्यं ददात्य-श्वमेव रेतसा समर्धयतीति श० ब्रा० १३।१।१।३। अश्वशब्देन विराड्देही सच्चि-दानन्दाख्यः परमेश्वरोऽभिधीयते"इति तु उपनिषत्सु सुप्रसिद्धम्। यथा च बृहदा-रण्योपनिषदि ऊषा वाऽअश्वस्य मेध्यस्य शिरःसूर्य्यश्चक्षुर्वातः प्राणोमुखमग्निः सम्वत्सर आत्मेति। अनेन मन्त्रेण हितं ब्राह्मं तेजः अश्वशिश्नमुपस्थेकुरुते। वृषावाजीति अश्नुते सर्वं जगदित्यश्वः सर्वव्यापकः परमेश्वरस्तस्य शिश्नं शिष-धातुर्हिंसार्थस्तत औणादिकनक्प्रत्ययः। शेषति तमोऽज्ञानं नैशं तमो वा अपह-न्तीति शिश्नं गायत्रीमन्त्रप्रतिपाद्यं वरेण्यं सर्वैः प्रार्थनीयं ब्राह्मं तेजः उपस्थे समीपस्थे राज्ञोहृदये हार्दसम्बन्धेन कुरुते स्थापयतीत्यर्थ इत्थमवगन्तव्यं सर्वैरेव सनातनधर्मिभिर्नाऽत्राऽपि किञ्चिदश्लीलमिति विदाङ्कुर्वन्तु सज्जनाः।

गणानान्त्वेति मन्त्रेण स्मार्त्तपक्षे गणपतिपूजां कुर्वन्ति द्विजातयः। अतः स्मार्त्तपक्षेऽस्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरं यथा—गणानान्त्वेतिमन्त्रे गणपतिलिङ्गश्रव-णादस्य मन्त्रस्य गणपतिपूजायां तदीयहोमादौ च विनियोगः। लिङ्गञ्च शब्दसा-मर्थ्यमेव। तत्र मीमांसायां सुप्रसिद्धं शब्दसामर्थ्यं लिङ्गमिति। अनेन मन्त्रेण गणपतिं पूजयेदित्यत्र स्मृतिरपि प्रमाणम्। तथा च गणानान्त्वेति मन्त्रेण गणेशं पूजयेत्सुधी-

रिति १। "अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत्। यद्यत्स्याच्छान्दसं वाक्यं तत्तत्कुर्य्याच्च लौकिकम्" ॥ अनया कारिकया हीनपदान्याहृत्य व्याख्यायतेऽयं मन्त्रः । हे गणपते त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः वयं यजमाना अस्मिन्पूजनकर्म्मणि, अस्मिन्हवनकर्म्मणि, अस्मिन्यात्रा काले वेति शेषः । यजमानस्य भार्य्यापुत्राद्यपेक्षया हवामहे इति बहुवचनमात्मनि गुरुत्वाद्वा बहुवचनम्ः किम्भूतं त्वां गणानां मध्ये गणपतिम्। गणास्त्वादित्य प्रभृतयः। तथाहि—आदित्या द्वादशप्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः। वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत्तुषितामताः ॥ आभास्वराश्चतुःषष्ठिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः। महाराजिकनामानो द्वेशते विंशतिस्तथा ॥ इति तेषां देवगणानां मध्ये गणपतिं तत्तद्गणपालकमित्यर्थः ः अथवा गणाः सेना विशेषाः सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतनाचमूरिति तेषां मध्ये तत्पालकमित्यर्थः ।

यो हि देवगणानां पालकः सेनाविशेषाणाञ्च नायकस्तस्य मादृशानामकिञ्चनानां पालने कतमः श्रमः न कोऽपीत्यर्थः। अतोऽस्माकं सर्वविघ्नोपद्रवमपहायाऽस्मद्रक्षणार्थं त्वया यतितव्यमितिभावः। तथा च हे गणपते! त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः वयं यजमाना अस्मिन्पूजनकर्म्मणीतिशेषः। किम्भूतं त्वां प्रियाणां मध्ये प्रियपतिंभक्ता एव प्रिया भवन्ति यो मेभक्तः स मे प्रिय इतिभगवद्वाक्यात्। भक्तजनपालकं त्वामाह्वयामः वयं त्वद्भक्ताः स्मः। अतोऽस्मन्निरुपद्रवार्थं त्वया तथा यतितव्यं यथा वयं सुखिनः स्यामेतिभावः। अथवा दयितं वल्लभं प्रियमितिकोषादौ दर्शनात्प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियवस्तुपालकं त्वामाह्वयाम इतिभावः। तथा हेगणपते त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः वयं यजमाना अस्मिन्पूजनकर्म्मणीतिशेषः। किम्भूतं त्वां निधीनां मध्ये निधिपतिं निधयोमहापद्मादयः "महापद्मश्चपद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ। मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्चनिधयोनव ॥" इति तत्पाललकमित्यर्थः। नहि द्रव्यं विना किमपि कार्य्यं सम्पत्स्यतेऽकिञ्चनानामतोऽस्मदर्थं द्रव्यलाभेऽपि यतितव्यमित्यर्थः। "विद्याहवै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्य्यवती तथा स्याम्" ॥ इति श्रुतेर्ब्रह्मविद्यारूपावेदविद्यारूपाइतियावत्तत्पालकमित्यर्थः ः वेदविद्या यथासुरक्षिताः स्युस्तथा त्वया यतितव्यम् वेदचतुष्टयाभिप्रायेणात्र बहुवचनम्। नहि वेदमन्तरास्माकं किमपि श्रेयः साधनं तस्माच्चद्रक्षणेऽपि त्वया यतितव्यमिति भावः।

आहमजानीति-"सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनाराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च व्य-

१ स्मृतेर्नाम नास्ति (सं०)

त्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेनेतिकारिकया अहमित्यत्र सुपः अजानीत्यत्रतिङश्च व्यत्ययो बोद्धव्यः ; तेन वयमजामेतियोज्यम् । अजगतिक्षेपणयोरित्यस्मादासंशायां लोट् । अजातिरिहगत्यर्थः यश्च गत्यर्थः स ज्ञानार्थोऽपि ये ये गत्यर्थास्ते ते ज्ञानार्था इत्युक्तत्वात् । गर्भधमिति गर्भोपपदाद्धातेर्ददातेर्वा आतोऽनुपसर्गेकः, इतिकप्रत्यये आतोलोप इटिचेत्याकारलोपे दाधातुपक्षे हलो व्यत्ययेन भवति । गर्भोऽपकारकेह्यग्नौ सुखे पनसकण्टके" इतियादवीयकोषादिह गर्भशब्दः सुखवाचकस्ततोऽयमर्थः । हेगणपते वयं यजमाना गर्भधं सुखपोषकं सुखप्रदं वा त्वदीयं विघ्नोपशमनसामर्थ्यम् आ अजाम आसमन्ताद्भावेन जानीमेत्यर्थः । त्वं च गर्भधं सुखपोषकं सुखप्रदं वा स्वीयं विघ्नोपशमनसामर्थ्यम् आअजासि अत्रलोडर्थे लेट् । आअज आसमन्ताद्भावेन जानीहीत्यर्थः । स्वीयसामर्थ्यं ज्ञात्वाऽस्मन्निरुपद्रवार्थं भवता तथा यतितव्यं यथा वयं सुखिनः स्यामेतिभावः । अतस्त्वा पूजयामो वयं त्वञ्चास्माकं सर्वोपद्रवमपहाय सुखं गमयेत्यासंशावाक्यार्थः । स्मार्त्तपक्षे एवमन्येषामपि वैदिकमन्त्राणामर्थान्तरं कृतवानहम् । अवशिष्टानाञ्च व्याख्यान्तरं कर्त्तुमुत्सहे । इत्थं वैदिकमन्त्राणामर्थतत्त्वं ज्ञात्वा कर्म्माणि कुर्य्युश्चेत्सनातनधर्म्मिणो द्विजन्मानस्तर्हि यथाविधियजनादिद्वारा कर्म्मफलानि झटित्येव लब्ध्वा सर्वोन्नतिपथे पूर्वंपूर्वजा महर्षिगणा इवाग्रगण्या भविष्यन्तीति, ध्रुवं जानन्त्वखिलभारतीयाः प्रियपाठकमहोदयाः । किमधिकं विज्ञतमेष्विति शिवम् ॥

धर्म्मा अवैदिका स्तावद्भारते प्रसरन्ति वै ।
यावद्वेदार्थतत्त्वस्य प्रचारो न भवेदिह ॥ १ ॥
वेदतत्त्वप्रचारेण धर्म्मश्चाऽयं सनातनः ।
सर्वानवैदिकान्धर्म्मानधः कृत्वैव जेष्यति ॥ २ ॥

हरिः ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ममाल्पज्ञस्य दोषेण यन्त्रदोषेण वा पुनः ।
स्खलनं यदभूदत्र क्षन्तव्यं तद्द्विजातिभिः ॥ १ ॥

वेदकर्म्मकाण्डधर्म्म-शास्त्राध्यापको वेदकर्म्मकाण्डाचार्यः
झोपाह्वश्रीदामोदरशर्मा (मैथिलः)
श्री १०८ वालेश्वरीसंस्कृतविद्यालयकरनीवाद,
रामनिवासब्रह्मचर्याश्रम [वैद्यनाथधाम]

विपिन-विलापः ।

रचयिता—जगदीशशुक्लः, काव्यतीर्थः (हेडपण्डितः)
राजराजेश्वरी हाईस्कूल, सूर्य्यपुरा (शाहाबाद)

वहसि स्वविशालविग्रहे विपिनाद्यापि छविं विलक्षणाम् ।
विविधद्रुमवीरुधोषधी कमनीयां कुसुमश्रियावृताम् ॥ १ ॥
अधुनापि विहङ्गमात्मजाः सुखयन्ति स्वरसम्पदा भृशम् ।
शुचिशाद्वलपल्वलादयोऽप्यनिशं त्वां वनमेव संश्रिताः ॥ २ ॥
वसति क्व मुनीश्वरोऽधुना स वशिष्ठः क्व गता च नन्दिनी ।
न महीपमणिर्विलोक्यते स दिलीपोऽपि वशी च गोऽनुगः ॥ ३ ॥
अयि कानन किन्न भाषसे क्व हि मेऽद्यादिकविः स विश्रुतः ।
करुणार्द्रमनाश्चकार यः खलु रामायणकाव्यमुत्तमम् ॥ ४ ॥
न हि दाशरथी तपस्विनौ खलनिर्वापणतत्परावुभौ ।
न विदेहसुता तपस्विनी गहनश्रीस्तव तादृशी कुतः ॥ ५ ॥
मखसम्भवधूम्र सञ्चयो गगने सम्प्रति नैव वीक्ष्यते ।
श्रुतिगीतिरसो न लभ्यते बटुवृन्दोऽपि गतः क्व हन्त सः ॥ ६ ॥
मुनिवृन्दवियोगजाव्यथा तव चित्तं वद किन्न बाधते ।
रुचिरावसथादिशून्यतां सहसे त्वं कथमीदृशीं बत ॥ ७ ॥
जगतोऽभवमादिशिक्षको न च शिष्योऽप्यहमस्मि साम्प्रतम् ।
यदमून्न विमुक्तवानहं मनसीत्येव नितान्तवेदना ॥ ८ ॥
अहह ! प्रतिकूलता विधेः कथमेषा समुपस्थिता मयि ।
गमितासि कथं त्वमीदृशीं दयनीयाञ्च दशां भयप्रदाम् ॥ ९ ॥
हरिणैव हि लालितं भृशं स्वकराब्जेन च चारितं सदा ।
प्रहिणस्ति न किं स धैनुकं वनवैतंसिकसञ्चयोऽधुना ॥ १० ॥
सुरसज्जनरक्षणोन्मुखं त्वरितं ब्रूहि गवां प्रियं प्रभुम् ।
अवतीर्य्य जगद्द्रुतं विभो करुणासागर ! पाहि साम्प्रतम् ॥ ११ ॥
अभिधेहि मुनींस्तपोबलानवतारय भुवस्तलेऽखिलान् ।
अयताम्पुनरुन्नतिं यथा विषयोऽयं खलु भारताभिधः ॥ १२ ॥
स 'सनातनधर्म' वारिदः सुखतोयं मधुरञ्च वर्षतु ।
सततं सुरभारती भवेद्विदुषामादरभाजनं दृढम् ॥ १३ ॥

अद्वैतवादे तर्कवादः।

ले०—पुरोहित तुलसीरामदर्शनशास्त्री (कविरत्नम्)
श्रीसनातनधर्म सं० पाठशाला प्रधानाध्यापकः। "मयकोटी" (गढ़वाल)

"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव केवलम्"

इत्यद्वैतवाद श्रुतिमनुसृत्य किञ्चिद् वितर्क्यते यद्धि अद्वैतवादे जीवब्रह्मणो-रैक्यमुक्तं तत् कथं संगच्छेत ? यतो हि "लक्षण प्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिर्नतु प्रतिज्ञामात्रेण" इति (न्यायदर्शन) डिण्डिमनादमाकर्ण्य नहि प्रत्यक्षादिप्रमाणै जीवब्रह्मणोरैक्यसिद्धिः। यद्धि च तोयतरङ्गादिदृष्टान्तैः-जीवस्य चेतनत्वेन प्रत्यक्ष-त्वमद्वैते साध्येत, नहि तथापि साधीयान् पक्षः। ब्रह्मणोऽप्रमेयत्वान्न प्रत्यक्षत्वं जीवस्य च प्रमेयत्वेन प्रत्यक्षत्वम्, तदा प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षयोर्विरुद्धधर्मिणो रैक्या-संभवात्, लक्षणैक्याद्वस्त्वैक्यमिति नियमात्। "अप्रमेयमवितर्क्यं तद्ब्रह्म" इत्येवागमस्य पौनःपुन्येन वादः। यदि हि "एष द्रष्टास्प्रस्टाश्रोता घ्राता रसयिता मन्ता वोद्धा कर्ता विज्ञानात्मापुरुषः" "नित्यो नित्यानां चेतन श्चेतनाम्" इत्यादि-श्रुतिद्वयवोधनेन जीवब्रह्मणो श्चेतनत्व साम्येन लक्षणैक्य मुररीक्रियते। तथापि—

"भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः" इत्याभाणकदिशा—चैतन्येन तयो-र्नैक्यं वक्तुं सुशकम्। सुखित्व दुःखित्वादिना जीवानां भेददर्शनात्। 'तोयत-रङ्गादि निदर्शनमपि नैक्यपोषकम् "सत्यपि भेदापगमे नाथ! तवाहं न मामकी-नस्त्वं सामुद्रोहि तरङ्गः क्वचन समुद्रो न तारङ्गः" इति—अत उक्तालापोऽपि न युक्तियुक्तः।

यदि च तोयतरङ्गादौ कथनमात्रेण भेदः—वस्तुतोजलरूपत्वमेव तथैवा-ज्ञानेनैव जीवानां परस्परं भेदः वस्तुतोऽज्ञाननाशे भेदनाशः" इति धूलिप्रक्षेप-न्यायेन ब्रह्मैवाहमिति प्रत्यक्षगम्यत्वं साध्यते। तन्न मन्महे : तरङ्गादौ अनिल-वेगयोः कारणत्वात् अत्र च ब्रह्मणो जीवरूपत्वे कारणाभावादिति, नहि जीव-ब्रह्मणोरैक्ये प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यता।

पश्चात्तापः *

प्रणेता—साहित्याचार्य्यः, पाण्डेयः श्रीकुसुमाकरशर्मा,

('पूर्णिमा' सम्पादकः, सं० कालेज मुजफ्फरपुरम्)

—*:*—

(क्रमागतः)

"अशान्ता भ्रान्ता क्व प्रणय-तम-दान्ता-वनमिता ?
अथाहो सा सिन्धुं कुपितजनवन्धुं त्वनुसृता ? ।
उताहो तत्प्राणाः जितकुसुमवाणा द्रुततरा—
विदेशं यातास्ते रमणहृदयेशं वितरितुम् ?" १

"सखे ! हे रोलम्ब ! स्मरकृतविदेहे मयि दयां—
प्रयान्ती सा दृष्टा क्वचिदपि नु दृष्टा प्रियतमा ? ।
"मयासार्द्धं कान्ता प्रिय ! विरहशान्ता न मिलिता"
'मृतेत्येवं भूयो हतरतिरयो हा निपतति ॥" २ ॥

"कदाचित्कान्तारे क्वचिदपि च पाषण-शयनं—
कदाचिद्नो वासः क्वचिदपि हताशः 'क सुमुखि !' ।
कदाचिद्नो गेहं क्वचिदपि च मोहं प्रलभते—
विलोक्यैवं भृङ्गो मधुमदनसङ्गो विवदते ॥" ३

"कथं शौण्ड ! प्राज्ये सुखसुकृतराज्ये लुठसि कौ ?
स्थितेयं सा जाया प्रमद-सहजाया तव पुरः ।
इतिश्रुत्वा मत्तो विरहमदयुक्तो ह्युपविशन्—
न तां दृष्ट्वा ब्रूते "निजसुकृतलुप्ते क रमणी" ? ॥" ४

"नभो दृष्ट्वा कान्तः भुवनविमुखान्तः प्रलपति—
क्षमां याचे कान्ते ! भ्रमसि नयनान्ते कथमिह ।
अधो दृष्ट्वा, कर्णाभरण ! 'कुसुम' ! श्रावयसि किम्—
असारे संसारेऽनुभवति स कष्टं तव निभः ! ? ।५

—*:—

* प्राक्तनाः श्लोकाः वैशाखाङ्के, प्रकाशिताः ।

वेदपुराणयोरेकवाक्यता ।

(अश्लीलतानिरासः)

निबन्धा—श्रीदीनाथशर्म्मा शास्त्री सारस्वतः ।

(स० ध० कालेजाऽध्यापकः, मुलतान)

(तृतीयसंख्याया अग्रे)

['वेदपुराणयोरेकवाक्यता' इति निबन्धः १-२ संख्यायां ततः ३ संख्यायां मुद्रितः । ततः ७-८ संख्यायाम् । परं तृतीयसंख्यातोऽग्रिमो लेखो न मुद्रितो जातः, अस्यां संख्यायां प्रकाश्यते सः, येन प्रकरणविच्छेदो न स्यात्; पाठकाः प्रागमुं पठित्वा ततः ७-८ संख्यास्थं लेखं पठन्तु; ततोऽग्रिमम्—ले०]

एवञ्च उपक्रमोपसंहारेऽश्राविते—'वैश्यकर्म च यो विप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः । ब्राह्मण्यं दुर्लभं प्राप्य करोत्यल्पमतिः सदा । स द्विजो वैश्यतामेति वैश्यो वा शूद्रतामियात् । स्वधर्म्माद् प्रच्युतो विप्रस्ततः शूद्रत्वमाप्नुयात्' ब्रह्मपु० २२३।१६-१७, महाभा० अनुशा० १४३-१०-११—आभ्यां श्लोकाभ्याम् इह जन्मनि वर्णपरिवर्त्तनस्याऽऽशङ्का,× भवति; परं यदा एतस्मात् प्राक्तनः—

'यश्च विप्रत्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्म्मान् निषेवते ।
ब्राह्मण्यात् स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते' ।

—ब्रह्मपुरा० २२३।१५, महा० अनु० १४३।८ ।

अयं श्लोको दृश्यते; तर्हि 'क्षत्रयोनौ प्रजायते, इत्यादिनैतदग्रिमयोः श्लोकयोरपि जन्मान्तरे वर्णपरिवर्त्तनस्य आशयो ज्ञायते; यतो योनावुत्पत्तिरिह जन्मनि तु न जायते, सा वर्त्तमानयोनिस्तु पूर्वकर्म्माऽनुसारमेव जाता । एतज्जन्मकर्म्मफलन्तु अग्रिमजन्मन्येव भवति-इति सार्व्वजनीनम् । एतदादिश्लोकोपस्थापकानामार्य्यसामाजिकानां नेता स्वा० दयानन्दोऽपि सत्यार्थप्रकाशे नवमसमुल्लासे लिलेख—

'इस लिये पूर्व जन्मके पुण्यपापके अनुसार वर्त्तमान जन्म और वर्त्तमान तथा पूर्वजन्मके कर्म्माऽनुसार भविष्यत् जन्म होते हैं' पृ० ३१० (गुटकासाईज़) ।

× शङ्का ! एकपदत्वान्नित्यं परसवर्णः । परं गतलेखेषु मुद्रकैरेकपदेऽपि सर्व्वत्राऽनुस्वार एव मुद्रितः । एवम् 'ऋग्वेद' इति ह्रस्वे मुद्रणीये बहुत्र दीर्घऋकारो मुद्रितः । तृतीयसंख्यायां 'कर्त्तव्येव' अत्र 'कर्त्तन्येव' इति नकारो मुद्रितः; पाठकैः स्वयं ज्ञेयमेतदादिकम् । क्वचिच्च दीर्घऋकारमात्रायां ह्रस्वा मात्रा प्रयुक्ता ।

एवं प्रतिपत्तिप्रपूर्व्वाऽपरप्रकरणं त्यक्त्वा मध्यगाञ्छ्लोकाञ्छ्रावयन्ति; येन पुराणे विरुद्धता प्रतीयते, यत् (पूर्व्वाऽपरप्रकरणाऽनुपस्थापनम्) अनुचितं कर्म्म तेषाम् । एवं केचिद् भविष्यपुराणस्थान् ब्राह्मपर्व्वणःकतिचिच्छ्लोकान् संश्राव्य जन्मना वर्णव्यवस्थां पुराणविरुद्धां, कर्म्मणा च पुराणसिद्धां प्रतिपादयन्ति; परं यदा तत्रोपक्रमोपसंहारो दृश्येत, तदा तत्र स्पष्टं सनातनधर्म-सिद्धान्तो दृश्यते । तत्र यदि तेषां मतेन जन्मना वर्णव्यवस्थाखण्डनमापाततो दृष्ट्वा कर्म्मणा वर्णव्यवस्थामण्डनं तेषां सिद्धान्तो मन्येत—एतदपि नास्ति । यथा तत्र जन्मखण्डनं दृश्यते; तथा तत्र विद्या-शरीराऽऽत्म-संस्काराऽऽचार-कर्म्मभिरपि वर्णखण्डनं कृतम्, तर्हि तूपस्थापकानां वादिनां मतमपि पुराणेन खण्डितं तत्र । यथा—

'संस्कारतः सोऽतिशयो यदि स्यात् सर्वस्य पुंसोऽस्त्यतिसंस्कृतस्य । यः संस्कृतो विप्रगणप्रधानो व्यासादिकैस्तेन न तस्य साम्यम्, भविष्य० ४१।३० इति वादिसम्मतसंस्कारखण्डनम् । 'वेदाऽध्ययनमप्येतद् ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते । विप्रवद्वैश्यराजन्यौ राक्षसा रावणादयः, भ० ४१।१ इति वादिसम्मतवेदविद्या-द्वारा ब्राह्मणत्वखण्डनम् । जातिधर्मः स्वयं किञ्चिद्विशेषः श्रुतिसङ्गमात् । प्रसिद्धः शूद्रजातीनां प्रसिद्धो विप्रजातिषु, । भ० ४१।२१ इति वादिसम्मत-जात्याचारद्वारा वर्णखण्डनम्, अर्थाद्—यदा शूद्राणां कृते वेदे आचारस्य विधानमेव न; तर्हि शूद्राणां वेदविरुद्धाचारःकथम् ? । 'देहशक्तिगुणैः क्षीणैः कायभस्मादिरूपवत् । तस्माद् देहात्मके नैतद् ब्राह्मण्यन्नाऽपि कर्म्मजम्, भवि० ब्रा० ४१।५७ अत्र शरीरद्वारा तत्कर्म्मद्वारा च वर्णप्राप्तिखण्डनं कृतम्; तेन वादिसम्मता कर्म्मणा वर्णव्यवस्थाऽपि पुराणेन खण्डिता । परं वादिन एत-दादिकपद्यानि जनतासमक्षं न स्थापयन्ति, एतदेव च्छलम् । इत्थं ४१-४२-४३-४४ अध्यायेषु पूर्व्वपक्षं प्रदर्श्याऽधुना ब्रह्मा सिद्धान्तपक्षं दर्शयति—

'इदं शृणु मयाऽऽख्यातं तर्कपूर्णमिदं वचः । युष्माकं संशये जाते कृते वै जातिकर्म्मणोः । १ । पुनर्वच्मि निबोद्धव्यं समासान्नतु विस्तरात् । संसिद्धिं यान्ति मनुजा जातिकर्म्म-समुच्चयात् । २ । सिद्धिं गच्छेद् यथा कार्य्यं दैव-कर्म्मसमुच्चयात् । एवं संसिद्धिमायाति पुरुषो जातिकर्म्मणोः, । ३ । भ० ब्रा० ४५ अ० । अयं जातिकर्म्मसमुच्चयो वर्णव्यवस्थासम्बन्धे सनातनधर्म्मस्यैव राद्धान्तः; परं छलबलमलिना वादिन उपक्रमोपसंहारं परित्यज्य मध्यगश्लोकानेव श्रावयन्ति पुराणस्य; येनाऽर्थस्याऽनर्थो भवतीत्यहो साहसम् । एवं सति तु 'तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तेभ्यः, न्या० २।१।५६ इति न्यायदर्शनमपि वेद-

खण्डकं मंस्यते; यदि—'न-कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्, न्या० २।१।५७ इत्यादि-तदुत्तरपक्षो न श्राव्येत।

किञ्च—बहव ईदृशा पारिभाषिकशब्दा अपि शास्त्रेषु भवन्ति; येषामापाततो दर्शनेन विरुद्धता प्रतीयते; यथा—वेदे—'पितुः पयः प्रतिगृभ्णाति माता तेन पिता वर्द्धते तेन पुत्रः' ऋ० ७।१०१।३ अत्राऽन्वयर्थो न ज्ञायते; यावत् तत्तत्परिभाषा नाऽधीयेत। परं तत्परिभाषाऽध्ययनेन समाधानम्भवति; यद्त्रैषोऽर्थः—पितुः—दिवः सकाशात् पयः—वृष्ट्युदकं माता—पृथ्वी प्रतिगृभ्णाति-गृह्णाति; तेन हविरात्मना परिणतेन पिता-द्युलोको वर्द्धते, पुत्रः-पृथिव्या भवः प्राणिसङ्घोऽपि वर्द्धते। इत्थं पारिभाषिकपदानां परिभाषाऽध्ययनेन समाधानं भवति। यथा—'पाणिनेर्न नदी गङ्गा यमुना च, स्थली नदी, अर्थात् पाणिनिमते गङ्गाऽपि यमुनाऽपि च नदी नास्ति, किन्तु 'स्थली' यत्र जलस्य नामैव न-नदी वर्त्तते। 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' १।४।३ पा० इति परिभाषाऽनध्येता पाणिनिकर्त्तृकगङ्गायमुनयोर्नदीत्वनिषेधकवचनं स्थल्याश्च नदीत्वविधायकवचनञ्च दृष्ट्वा पाणिनेर्म्मौर्ख्यं मत्तमतितां वाऽनुमिमीत। स स्वमौर्ख्यं कथञ्जानीयात्, यावत् तस्य तच्छास्त्रे प्रवृत्तिर्न स्यात्।

यथा वा—'ग'मांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम्' एतत्पद्यं दृष्ट्वा भ्राम्यति जनः। एतत्परिभाषाऽध्ययनेन तु भ्रान्तिर्व्यपगच्छति, तथा च—"गोशब्देनोदिता जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि। गोमांसभक्षणं प्रोक्तं महापातकनाशनम्। जिह्वाप्रवेशसञ्जात-सुषुम्णा-क्षोभसम्भवः। चन्द्रात् स्रवति यः सारः सैवेहाऽमरवारुणी।" एवमेव तान्त्रिकमद्य-मांस-मत्स्य-मुद्रामैथुनादिपञ्चमकाराणां परिभाषाज्ञानार्थं नित्यतन्त्रमहानिर्वाणतन्त्रादिग्रन्थानां यावत्पारायणं न क्रियेत, तावत् कथं घृणा व्यपगता भवेत्। वस्तुतस्तु वादिभिः स्वसीमितबुद्ध्या एव जुगुप्सनीयम्, यया ग्रन्थान्तराणां दर्शनमात्रमेव न कृतम्। दिङ्मात्रं पञ्चमकाराणां लक्षणानीहाऽपि समुपन्यस्यन्ते—

'यदुक्तं परमं ब्रह्म निर्विकारं निरञ्जनम्। तस्मिन् प्रमदनं ज्ञानं तन्मद्यं परिकीर्त्तितम् (विजयतन्त्रे)। 'माशब्दाद् रसना ज्ञेया तदंशान् रसनाप्रियान्। सदा यो भक्षयेद् नूनं स भवेन्मांससाधकः (आगमसारे)। गङ्गायमुनयोर्मध्ये (शरीरस्थेडापिङ्गलानाड्योर्मध्ये) मत्स्यौ द्वौ (श्वासप्रश्वासौ) चरतः सदा। तौ मत्स्यौ भक्षयेद् यस्तु स भवेन्मत्स्यसाधकः (आगमसारे)। 'सत्सङ्गेन भवेन्मुक्तिरसत्सङ्गेन बन्धनम्। असत्सङ्गमुद्रणं यत्तु सा मुद्रा परिकीर्त्तिता'। 'कुलकुण्डलिनीशक्तिर्देहिनां देहधारिणी। तयोश्शिवस्य संयोगो मैथुनं परिकीर्त्तितम्'

(विजयतन्त्रे)। एवं 'गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम्। बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः परमं पदम्' अस्य परिभाषा—'इडा-भागीरथी गङ्गा, पिङ्गला-यमुना नदी तयोर्मध्यगता रण्डा सुषुम्णैव सरस्वती' इत्यादि।

फलतस्तत्तच्छास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दाऽज्ञाने सति आपाततस्तत्तच्छास्त्रे विरुद्धताऽपि प्रतीयते, परं—'नैष स्थाणोर्दोषो येनाऽन्धस्तन्न पश्यति क्वाऽपि'। यथा-'प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च' यो लिङ्गपरिभाषां न जानाति, सोऽत्राश्लीलतां मन्येत।

एवं यदा—'सन्ध्यां मा कार्षुर्यदाऽशुचयः स्युः' इति वाक्यं 'यदाऽशुचयः स्युः' इति वाक्यं मुक्त्वा पठ्येत, तर्हि सन्ध्यानिषेधस्य भानमापाततो भविष्यति। वर्त्तमाना—पुराण-पुराणशत्रवोऽर्वाञ्चोऽपीत्थमेव कुर्व्वन्ति। यो वादी पुराणादिकस्येदृशमुद्धरणं श्रावयेत्-यत्र विरुद्धताऽऽभासो दृश्येत, तर्हि पाठकैस्तत्पुस्तकनाम तत्सङ्केतञ्च पृष्ट्वा तस्योपक्रमोपसंहारौ द्रष्टव्यौ। तस्योत्तरं तत्रैव दत्तम्भविष्यति, तदा छलिनां छलं कर्प्पूरायिष्यते। परं धूर्त्ता वादिन—क्वचित् प्रकरणं विहाय, क्वचिच्च श्लोकान् व्युत्क्रमेण श्रावयित्वा, क्वचिदुपक्रमोपसंहारं निह्नुत्य अपठितजनतायां दुष्प्रभावं पातयितुमीशते—प्रतिवार्त्तञ्च ता वार्त्ता अवैदिकीस्साधयितुमभियुञ्जते। येषां प्राक्तनैः सप्तभिरपि पुरुषै र्वेदानां दर्शनमात्रमपि न कृतम्' स्वयञ्च वेदानां पृष्ठपरिवर्त्तनमपि न कृतम्, तेऽपि प्रतिप्रतोलि क्रोशन्तो दृश्यन्ते, यदेतद् वेदविरुद्धम्, गप्पमिदम् इतीत्थं बद्धसन्नाहा भवन्ति पुराणानि निराकर्त्तुम्। परमीदृशं कमपि वेदमन्त्रमुपस्थापयितुं न प्रभवन्ति, येन तत्पौराणिककथाया वेदविरुद्धता प्रतीयेत, केवलं वाङ्मात्रेणैव 'एतद् वेदविरुद्धम्' इति ब्रुवन्ति। वादिनामाग्रहस्य सीमाऽपि न, या वार्त्ता स्पष्टतया पुराणादिकस्य वेदे न मिलेत; तदा महता कण्ठेनेदं कथयन्ति-यदिदं वर्णनं वेदे नाऽस्ति इति। यदा तदेव वेदे प्रदर्श्येत; तदा तेऽर्थान्तर-व्याजं पुष्णन्ति। यदाऽर्थान्तरव्याजं ते भवितुं शक्यं न पश्यन्ति, तदाऽन्त्ये तैर्नवीनैका युक्तिर्निस्सारिता स्वरक्षायाः, यदिदमालङ्कारिकवर्णनं स्तुतिमात्रं वा, काव्यं वा, अर्थवादो वानाऽत्र वास्तविकतेत्यभिधाय सत्यज्ञानत्वेन स्वयं मते वेदे मिथ्याज्ञानाऽऽरोपं प्रदर्श्य परहत्यया स्वमानरक्षां कुर्व्वन्ति, बत !!!

वयमद्य सङ्क्षेपेण कतिपयपौराणिकविषयानुपस्थाप्य तत्र वेदानामप्येकवाक्यतां दर्शयितुं चेष्टामहे पुराणरक्षणलक्षणानां पाठकानां समक्षम्। तत्राऽद्यत्वे पुराणानामश्लीलताऽवैदिकताऽसम्भवतानिदर्शनेऽर्वाचां महानुत्साहः। यदि कथ्येत—वेदेऽप्यश्लीलता विद्यते, एकमात्रं वेदानुयायीनि पुराणान्येव भवन्तोऽश्लीलतया कथम्परिजिहीर्षन्ति ? इति कथ्यमानास्ते प्रतिपादयितृन् ना-

स्तिकान् वेदनिन्दकान् वा ब्रुवते । परं नैतज्ज्ञानन्ति, यदश्लीलतां विना संसारस्यैव न स्थितिः । अश्लीलतात्यागे सति वादिनां स्वमातापितृभ्यामुत्पत्तिरेव नाऽभविष्यत्! फलतो—वेदेऽपि दृश्यतेऽश्लीता । ये दिदृक्षन्तां वादिनः; ते पूर्व्वं स्वा० दयानन्दप्रणीतयजुर्वेदभाष्यस्य ६।१४, १६। ७६, १६। ८८, २०।६, २५।१, २५।७ इत्यादि मन्त्रेष्वश्लीलवर्णनं पश्यन्तु। अधुना मन्त्रान्तराण्यप्युपस्थापयामः; तथाहि—

'जार आभगम्' ऋ० १०।११।६ अत्र निरुक्तम्—'अपि त्वयं मनुष्यजार एवाऽभिप्रेतः स्यात्, स्त्रीभगस्तथा स्याद्‌ भजतेः' ३।१६।६। 'पिता दुहितुर्गर्भमाधात्' ऋ० १।१६४।३३, अथर्व० ६।१०।१२।

[एतदग्रे पाठकाः 'सूर्य्योदय'स्य ७–८ सङ्ख्ययाः ६५ पृष्ठ—'स्वा० द प्रणीतसंस्कारविधौ' इत्यत आरभ्य 'तस्माद् ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति, या देवानां या च मानुषाणाम्' नि० १३।६।१ इति १०३ पृष्ठपर्य्यन्तं निबन्धं पश्यन्तु; ततोऽग्रे–इति क्रमः ।]

ब्राह्मणस्य च देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।
कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानंतसुखाय च ॥
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

सम्मानपत्रम्

श्रीमन्तः सर्वतन्त्रापरतंत्राः षड्दर्शनाचार्या वाराणसेयाः पण्डितराजश्रीपद्मनाभशास्त्रिणः !

मोहमयीस्थानां विदुषां सद्गृहस्थानां च परिषदियं श्रीमतां गुणगणमहिम्ना संतुष्टा सम्मानपत्रेणार्चनं विधत्ते स्वीकरणीयं श्रीमद्भिः स्नेह सम्मानमिदम् ।

चतुर्दशविद्यास्थाननिकषरूपायां शिवरूपनिलानमहोमहोपाध्यायशिवकुमारमिश्रादिकाशीस्थविदुषां परिषदि दर्शनशास्त्रतत्त्वपर्यालोचनावसरे संततधारं शास्त्रतत्त्वनिरूपणेनानेकवारं धन्यवादेन प्रोत्साहितास्तत्रस्थविद्वद्भिर्लब्धप्रतिष्ठाश्च काशिकविद्वत्सभास्ववश्यं सम्मानार्हा भवन्त इति वितीर्यते सम्मानपत्रमिदम् ।

अत्रभवन्तः पूर्वं हिन्दुकालेजाभिधे महाविद्यालये ततो विश्वविद्यालये च दर्शनशास्त्राध्यापकपदे परमगौरवकारणे विराजमाना आसन् । परं तत्र किंचिदिव धर्ममर्यादातिक्रमं दृष्ट्वार्थं तृणाय मत्वा परित्यक्तं श्रीमद्भि तत्पदमिति त्यागेन विद्यया च पूर्वतोऽप्यधिकतरं गौरवपदमारूढा भवन्त इति मन्यते परिषदियम् ।

हिन्दुकालेजाध्यापकपदपरित्यागसमकालमेव सनातनधर्मप्रचारकार्ये संलग्ना भवन्तोऽनेकवारं भारतीयप्रान्तेषु भ्रामं भ्रामं व्याख्यानप्रवचनाभ्यां भ्रान्तभारत-तरुणतदनुयायिनां कुशंकानिरसनेन च धर्मपथादपयान्तीं जनतामपवारयन्तस्तथा संपादितं धार्मिकसेवाकृत्यं तत्तत्प्रान्तेषु यथा क्रियावद्विद्वद्वर्णनाप्रस्तावे श्रीमतां नामधेयं स्मर्यते सज्जनैः ।

वर्णाश्रमस्वराज्यसंघस्य प्रस्थापनानन्तरं तस्य कार्येषु बद्धपरिकरा भवन्तोऽविगणय्य प्रवासादिक्लेशान् विधाय च स्वकीयस्यैवार्थस्य व्ययं निद्रादि-सौख्यमप्यवधूय पंचनदयुक्तप्रान्तगुर्जरवंगादिदेशेष्वाटमाटं संघीयोद्देश्यप्रचारं कृतवन्तो भवन्त इति तु प्रथितमेव भावत्कमुज्ज्वलं यशः सर्वत्र इति तद्विषये न किंचिद्वक्तव्यमवशिष्यते ।

अत्र भवद्भिर्हरद्वारकुंभसंमेलने, उज्जयिन्यामिन्दोरराजधान्यां च "नदैन्यं न पलायनम्" इति स्वसिद्धान्तमनुसृत्य धर्मप्रचारं कुर्वद्भिर्बन्धनादिकष्टजातं राज-पुरुषैर्दीयमानमप्यनुभूय प्रान्ते च मानपुरःसरं तैरेव निर्मुक्ताः परिभाव्य नास्तिक-वृन्दं विशिष्टप्रकारेण धार्मिकप्रचारकृत्यं संपादितं येनाहितानामपि स्वान्तेषु बलाददरं दरं च स्थापयामासुः ।

श्री१००८मद्भिः शारदापीठाधीश्वरजगद्गुरुमाधवतीर्थशंकराचार्यचरणैरत्र-भवतां भवतां दर्शनशास्त्रप्रावीण्यं प्रतिभानुगतं वक्तृत्वं धर्मकार्यधुरंधरत्वं च सम्यगनुभूय यथासमयं "सर्वतंत्रस्वतंत्रः षड्दर्शनाचार्यः पंडितराजः" इत्यास्प-दत्रयसंप्रदानेन पूर्वं संमानिता भवन्तः संप्रति श्रीवैष्णवाचार्यवर्यैर्विश्वविदित-पाण्डित्यैरन्वर्थप्रतिवादिभयंकरपदैः श्री१००८मज्जगद्गुरुभिरनन्ताचार्यमहाराजैरपि संमान्यन्ते इत्यतःपरं किं स्यात्परमामोदस्थानं परिषदोऽस्या इति शम् ।

स्वामी दयानन्दः ।

ले०—पं० सतीशचन्द्र तर्कतीर्थः न्यायाचार्यः साहित्यशास्त्री । विद्यालंकारः ।

अध्यापक—राजकीय संस्कृत महाविद्यालय ग्वालियर ।

प्रायः पञ्चदशवत्सरेभ्यः पूर्वं पूर्ववङ्गाङ्ग-सङ्गताङ्गीकृत सत्सङ्ग—"नोया-खाली"—जलालम्बिप्रलम्बि—वाबुपुरा"ऽभिधाने ग्रामे, वटपिप्पलकुलशाखा-च्छन्ने श्रीमन्महाकालीप्राङ्गणेभुसूरभूयिष्ठजनगणे नानास्थानसमेतसज्जने विद्व-द्वने "नोयाखाली ब्राह्मणमहासम्मेलने प्रथमाधिवेशने "विशेश्वरचरणशरण-प्रलीन-पण्डितप्रकाण्डविविधज्ञानभाण्डश्रीमदानन्दचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यवर्य-

विहितसाभापत्ये,-बन्धुवर-श्रीमच्चारामोहनवेदान्तशास्त्रिद्वितीयः श्रीमान् सौम्यमूर्तिः प्रकृत्याकृत्यभिव्यक्तनानागुणगणो, ब्रह्मचर्य स्फुरदुरुतेजःपुञ्जायमानः कषायवसने वसानः कण्ठस्वरविस्वरपिकस्वरः, सुस्वराधिकृतवीणानिक्वणः ज्वलदनलज्वालस्फुलिङ्ग-लिङ्गाङ्गभङ्गया [किमप्यनिर्वचनीयकायकान्त्या नितान्तैकान्ते कश्चन (दयानन्दस्वामी सरस्वती) शान्तः कान्तोऽप्यकान्तः शुद्धसिद्धान्तदर्शी प्रादर्शि ।

अथ कोऽयं मोहयन्निव सद्यः सदःसदः, सदःपतिगिरमुरीकुर्वन् ब्रह्मण्यनर्ज्जरो निर्ज्जरो जर्ज्जरीकृतचित्तसन्दोहानन्दमातन्वन् द्वित्र मुहूर्त मनर्गलवाग्जाल विन्यासैरनिर्वाच्यां कामप्यतिचमत्कारितामतानीत् !!

अथ प्रथमदर्शनगोचराणामेतेषां महामहात्मनां सरस्वतीभूतानां, सरस्वतीभूतानां नाम्नापि, श्रीमद्दयानन्दस्वामीति सार्थकनामधेयानामार्यवर्याणां सुलभ एव समभूत्तदानीं परिचयः ।

प्रायः समस्तानामेव व्यतिव्यस्तानां सदःसदां कोऽयं कोऽयं इति विविदिषाविषयः किसलयरागनिलयो लयालय आनन्दलयो दयालयश्च तयोः स्वामी श्रीमान् समासीद्दयानन्द महोदय एव ।

अद्यापि च कर्णशष्कुली समालम्बित इव तदानीन्तनः किन्नरकण्ठ-साधित "यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुत स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै" रित्यादि स्तवगानमिषाच्छ्लोकोच्चारण-निःस्वनः शनैः शनै रनिशमनुभूयत इव । प्रत्यक्षीभूता इव च संप्रति प्रतीयते का च सा "दशभुजा"—विषयिणी याऽसाधारणी विहिता तदा वक्तृता ।

परमतो वाराणस्यां यस्यां कस्यांचन विविधायां धार्मिकपरिषदि बहुशो व्यलोकि लोकोत्तरः सुमधुरगुरुसारसंकुलितसरलभाषणपरायणः प्रकृत-विषय समर्थननिपुणः सुर-गुरु-प्रियदर्शनो दर्शनमर्म्मदर्शी स्वान्तस्पर्शी दूरदर्शी ।

अयि ! शोककुलसंकुलमनसः सुमनसः ! कपोलतलस्थलविन्यस्तकरा धरामराः ! जाने न भवतामेतदविदितम्—

"स जातो येन जातेन याति देशः (वंशः) समुन्नतिम् ।
परिवर्त्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते" ॥ इति ॥

हा हा हन्त ! सन्ततमेव विपरिवर्तमाने भुवनेऽस्मिन् नियतमुत्पद्यन्ते विपद्यन्ते च कतिशो लोकाः, परन्तु तेषां मध्ये प्रविरल एव कोऽप्येवं विधो जायते । यस्य हि नामचरित्रं सर्वसाधारणार्थमादरणीय (मनुकरणीय) मनुसरणीयश्च भवेदिति ।

अविश्रान्त-दिगन्त-संक्रान्त-यशोराशिभिश्च धन्यम्मन्या। मान्या चोच्चैरवस्थिता सकललोकसमर्च्चिताद्य भवेन्मातृभूमिः॥

परन्तु ये खलु बहुशो भाग्यादीदृशाः कतिपये महानुभावाः समासादिता भारतभुवि, तेषामन्यतमोऽस्तमिततमस्तोमः समालोच्यचरितः सुचरितः सर्वेषामेवार्याणामनार्याणाञ्च भारतविषयवासिनामादरणीयानुकरणीयचरितो दयानन्दः। नचातिप्रयोजनकोऽस्य नवः परिचयः।

अहो नु हन्त! हा हा हतविधे! न केवलमद्य कस्यचन महामनस्विनो महाप्रयाणमेव समजनि, किन्तु सन्तः! हाहाहन्त!! वङ्गभूमेः—वाराणस्याः—भारतधर्म्मंमहामण्डलस्य—किमधिकैः—भारतवर्षस्य—जगतो वा धार्म्मिकभावो धर्म्मप्रचारो वा कीदृग्विपर्ययं पर्ययासीदिति स्मरतामपि "अशोच्यानन्वशोचस्त्वं" इत्यादि गीतोपदेशमवगच्छतामपि नियतमन्यथैव संवृत्ता चित्तवृत्तिः।

महानयं विनिपातितो दृढ़तरो भारतधर्म्ममहामण्डलस्य भित्तिस्तम्भो निर्दयेन करालकालेन कलिना। हा हा!! महानयमनर्थः समसाधि सहसा हसताऽनेहसा दुरन्तेन—

ध्वस्तोवङ्गधरा धराधरशिरश्चूड़ामणि र्हा हठात्
स्रस्तो भारतधर्म्ममण्डलमहास्तम्भो-भुवं कम्पयन्।
विश्वं निःस्वमिव क्षणात् स विदधत् सचिन्त्य विश्वेश्वरम्।
श्रीविश्वेश्वरमाप विश्वविदितः स्वामी दयानन्दकः॥
दयानन्दं विना नैव ज्ञानानन्दो विभासते।
निरानन्दतया मन्दो ज्ञानानन्दोऽपि नामतः॥

हे धर्मवीर! कर्म्मिन्! दयानन्द स्वामीति नाम्नात्व मासीः। अथास्य भवदभिधानस्य यादृगर्थः पर्यालोच्यते—सर्वःखलु संभवत्येव निर्विवादम्—दयया आनन्द स्तस्यस्वामीत्येकः दया चानन्दश्च तयोःस्वामीत्यपरो वा। अतएव च केनचिदिदानीं प्रगीयते—

द्वन्द्वगर्भ स्तत्पुरुष स्तृतीया गर्भकोऽथवा।
स्वाम्यन्तक दयानन्द-पदे, द्वावर्थतः समौ॥

ईदृशे परमाश्चर्यविपर्यये विना ज्ञानं कथमपि नार्हति भवितुमानन्दलवोऽपि इति ज्ञानमात्र सहायेन यदि कियानपि ते स्यादानन्द स्तदैव ज्ञानानन्द इति नामधेयं भावि-भाव सूचकं सार्थकं स्यादिति किमत्र वक्तुमवशिष्यते—हाहा कालचालक कले! दुर्विज्ञेयस्ते महिमेति विरम्यते।

———

समालोचनासारः ।

संस्कृत-गीतमाला ।

पुस्तकमिदं श्रीवासुदेवद्विवेदिना विनीतेन विरचितम् । ग्रा० भवानीछपरा, पो० परोहा, जि० गोरखपुरतः प्राप्यते । मू० =) आनकद्वयम् ।

पुस्तकेऽस्मिन् संस्कृतभाषायां सरलमञ्जुला भावपूर्णा गीतिकाः सन्ति । प्राचीनभारतगौरवम्, धर्ममहिमा मनःकामना-प्रभृतिभिः शीर्षकै गीतकानि-निबद्धानि संस्कृतच्छात्राणां गेयानि सन्तीति कामयामो वयमस्या मालायाः संस्कृतसमाजे प्रचारम् । १) रुप्यकैकतो न्यूनमूल्येन वी० पी० प्रेषितुं न शक्यत इति प्रकाशकस्यादेशोऽपि लिखितो दृश्यते । अतः पुस्तकाभिलाषिभिरधिक-मूल्येनैव पुस्तकग्रहणे यतेलिमम् ।

श्रुतबोधः ।

निर्माता श्रीमान् पं० यमुनाप्रसादशर्मा । प्राप्तिस्थानम्—श्रीगङ्गाधर शर्मा ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्याश्रम गन्नीपुरम्, मुजफ्फरपुर । पुस्तकमिदं छन्दोज्ञानाय परमोपयोगीति सर्वेऽपि मर्मज्ञा जानन्त्येव । कालिदासीयश्रुतबोधे छन्दोलक्षण-पद्यस्थविशेषणानि विद्यार्थिनामनुपयुक्तान्यासन् । सम्प्रति धर्मशास्त्रनिष्णातेन विदुषा सन्निवेशितानि विशेषणानि हिन्दुसंस्कृतिसमुपोद्बलकानि जातानि । तत्र तत्र पद्येऽर्थान्तरसन्निवेशेण विशिष्टार्थपरिष्कारकवाक्यसन्निवेशेन च पुस्तकस्यास्योपादेयता स्फुटं सम्वर्द्धिता विद्यते । पुस्तकपरिष्कर्त्रा भारतीय-संस्कृतिपरिचयाय स्वनिर्मितान्युदाहरणानि सन्निवेश्य तु प्रपानकरसे एलासन्निवेशा-दधिकरोचता प्रापिता । कतिपयलक्षणेषु लक्षणान्तरज्ञानपारतन्त्र्यादि दोष-दूरीकारेण तथा चावश्यकज्ञातव्यविषयादि सन्निवेशेन च परीक्षार्थिनां महानुप-कारो विहित इति सर्वथा शाणोल्लीढमणिहारवदुद्दीपितमहिमाऽयं श्रुतबोधः परीक्षार्थिभिरवश्यमुररीकरणीय इति स्वल्पेनैव कर्गजमुद्रणप्रकाशनादिसौन्दर्य-विमुग्धमना विरमामि विस्तरात् । एवममूल्यस्यास्य पुस्तकस्योपयोगितापेक्षया आणकत्रयं ≡) मूल्यन्त्वमूल्यमेवास्ति ।

समालोचकः श्रीगोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी)

३१---प्रणवोपदेशः साधनोपदेशश्च ।

दयामयः श्रीगुरुदेवः स्वरूपोपलब्धिद्वारमुद्घाटयितुं स्थूलरूपतः प्रणवमुपदिश्य साधारण्येन चतुर्णां वेदानां महावाक्यचतुष्टयमुपदिशेत् । शब्देन तदर्थ-बोधः, अर्थेन भावानुभवः, तेन च स्वरूपोपलब्धौ साहाय्यम् । अतः सर्वतः प्रथमं कुटीचकदीक्षायां वर्णात्मकं प्रणवं वेदचतुष्टय-चतुर्महावाक्यानि साधारणतः शिष्याय समुपदिश्य स्वस्वरूपोपलब्धिमार्गे तं संचालयति । ततश्चोत्तरोत्तरदीक्षायां मन्त्रचैतन्योन्नतावस्थायां च मुमुक्षुः शिष्योऽग्रेसरति । कुटीचक व्रतधरः संन्यासी मन्त्रयोगमधिकरोति । गुरुदेवो यदि समीहेत, तर्हि योगान्तरमप्युपदेष्टुं शक्नुयात् । कुटीचक व्रतिने मानसयागविधिरेवोपयुक्तः । अतो बहिर्धारणा अन्तर्धारणा, स्थूलरूपध्यानं, पञ्चोपासनासु यथाधिकारं तत्स्वरूपध्यानम्, मानसपूजासमुत्पन्नविघ्ननिरासोपायः, मानसयज्ञविधिः, मानसध्यानरहस्यं, मानसयागसफलतोपायादिकं च श्रीगुरुदेवः कृपालुः शिष्यहिताय समुपदिशति । मन्त्रयोगमनुसृत्य मानसयागो हि सर्वश्रेष्ठः । अतः कुटीचकव्रतधरः साधको मानसयागे समुन्नतो भवेत् । यथेच्छमसौ लोकसंग्रहार्थं बहिर्यागमप्यनुष्ठातुं शक्नुयात् । कुटीचकव्रतग्रहणार्थं साधनोपदेशोऽयमधोलिख्यते । ब्रह्म-विष्णु-शिवस्वरूपः श्रीगुरुदेवो जगद्गुरुः साधनासु न्यूनाधिक्यमप्यनुष्ठातुं शक्नोति । उदङ्मुखाय नित्यशुद्धबुद्धपरमानंदाद्वयब्रह्मप्रतिपादकं प्रणवं दक्षिणकर्णे प्राङ्मुखः सन्नुपदिशेत् । प्रणवस्यार्थं आचार्यवचनेन बोधयेत् । ॐ पंचीकृत पंचभूतेत्यादिना । ततः, अयमात्मा ब्रह्म । तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि । प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादीनि शिष्यशाखा-वाक्योपदेश-पूर्वकम् उपदिशेत् । एषामर्थं च बोधयेत् ।

(कुटीचकसाधनानि)

पञ्चधा-सगुणोपास्तावधिकारी कुटीचकः
ऊर्द्ध्व-पुण्ड्रं धरेदाद्यो ज्ञान गौरवभूषितः ॥
बहिः पूजा शुभाऽद्यस्य योगसंपूतचेतसः ।
मन्त्रयोगः सदाद्यस्य स्वाधिकारप्रयोगतः ॥
आद्यो जपेद् वाचनिकं ध्याननिर्धूतकल्मषः
कुटीचकस्तु संन्यासी योगसाधनसंयमौ ।
अभ्यसेद्धि विशेषेण पञ्चसाकारब्रह्मसु ॥
कस्मिंश्चिद्यत्र मनसो रुचिरुग्रास्ति तस्य वै ।
तस्मिन् रूपे सदा ध्यात्वा ब्रह्मोपासनमाचरेत् ॥

प्रदोषे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।
सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥
विष्णुश्चिदा यस्तु सता शिवः सन् ।
स्वतेजसाऽर्कः स्वधिया गणेशः ॥
देवी स्वशक्त्या कुशलं विधत्ते,
कस्मैचिदस्मै प्रणतिः सदास्ताम् ॥
त्रिपुरदलनदक्षश्चन्द्रखण्डावतंसः
कलितभसित-लेपो हस्तविन्यस्तशूलः ।
भवतु तव कपर्दी क्रीडदुन्मत्तगङ्गो
दधदधितनु देवीं त्र्यम्बको मंगलाय ॥
जयति सकल-विघ्नध्वान्त-विध्वंससूर्यो
मदपरिमललुब्धैः सेव्यमानो भिलिन्दैः ।
निजचरणपरेभ्यो दिव्यभोगस्य दाता
विलसितरददण्डो हस्तितुण्डो गणेशः ॥
मघवमुखसुराणामुत्तमाङ्गेषु यस्याः
चरणनखरभासो माल्यभावं भजन्ति ।
महिषकदनचण्डैः सायुधैर्बाहुदण्डै-
र्जयति विकटमूर्तिः प्रेयसी त्र्यम्बकस्य ॥
वहति वियति यस्य स्यन्दनं सप्तसप्तिः ।
सततमनुभचक्रं चोद्यमानोऽरुणेन ।
स जयति तिमिराणां तक्षणे लब्धदीक्षो
विरतविधुविकाशो वान्धवः पंकजानाम् ॥
अधिसलिलधि तल्पीकृत्य शेषं शयानो
द्रुहिणमभिनुवन्तं नाभिपद्मे दधानः ।
चरणयुगलमङ्के क्लृप्तवानिन्दिरायाः
सजल जलदकान्तिः पातु नारायणो वः ॥
स्वस्वाकाशादिभूतप्रकृति-गुणयुजां साधकानां विमुक्त्यै
ब्रह्मैवैकं स्वमायाशवलितमभवत्पञ्चदेवात्मकं तत् ।
नामाकारक्रियाभिर्विंयदिव न भिदा वस्तुतोऽस्तीति तत्त्वं
एकं पञ्चापि पञ्चैकमपि बुधजनाः शान्तिसौख्यं भजन्तु ॥
एषु पञ्चसु रूपेषु यस्य कस्यापि निश्चितम् ।

गुरुणैवोपदिष्टेषु ध्यानं कुर्याद्यतात्मवान् ॥
सच्चिदेकं ब्रह्म इति रूपेण मुनिपुंङ्गव।
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ॥

३२---कुटीचकाचारोपदेशः ।

कुटीचकव्रती संन्यासी काम्यकर्माणि गार्हस्थ्यवानप्रस्थोपयोगीनि नित्यनैमित्तिककर्माणि च परित्यजेत् । किञ्च स्वाश्रमानुकूलानि नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि न विजहीत । उपासनायां ज्ञानोपार्जने च समधिकं पुरुषार्थं समनुतिष्ठेत् । सामान्यतः तदाचारा अत्र प्रदर्श्यन्ते—

(कुटीचकाचाराः)

संन्यासदीक्षामादाय कामिन्यादीन् विहाय च ।
कुटीचकः स संन्यासी नगरप्रान्तसीमनि ॥
क्वचिन्मनोरमे स्थाने कुटीं निर्माय संवसेत् ।
योगोपनिषदध्यायैःकुर्यादाध्यात्मिकोन्नतिम् ॥
ऋतुद्वये हि संन्यासी क्षौरं कुर्यात् कुटीचकः ।
दण्डत्रयं धरेदाद्यस्तपसा शुद्धमानसः ॥
आद्यो वारत्रयं स्नानमाचरेद् वीतकल्मषः ।
एकाहारः सदाद्यस्य सम्मतः स्वात्मशुद्धये ॥
कुर्यान्नाद्यो गुरोः कार्यं सर्वप्राणिहिते रतः ।
संत्यजेद्वपुषोऽध्यासमाद्यः स्थूलस्य सर्वथा ॥
रक्षेदाद्यः शिखासूत्रे ब्रह्मकर्मणि तत्परः ।
प्राणान्ते स्थूलदेहस्य दाहादिविषये स्मृतिः ॥
प्राणहीनः स्थूलदेहमाद्यस्य दहनं व्रजेत् ।
संन्यासी गुरुदेवस्य संनिधाने कुटीचकः ॥
स्पृष्ट्वैवोपनिषद् ग्रन्थं गृह्णीयाद्भक्तितो व्रतम् ।
दृष्टानुश्रविकैश्वर्यमूर्ध्वलोकादिकं च यत् ॥
कुटीचकस्तु मन्त्रेण तत्सर्वं साधु संत्यजेत् ।
कुटीचकानां लक्ष्यं तु वक्ष्यमाणं निशामय ॥
विषय-वासनात्यागं इन्द्रियाणां च संयमः ।

दृष्टानुश्रविकाणां हि विषयाणां विशेषतः ॥
त्यागसंकल्प आख्यातः सकामस्य च कर्मणः।
त्यागस्तथा गृहस्थानां वानप्रस्थगतस्य च ॥
धर्मस्य त्यागः कथितो देहाध्यासनिवारणे।
तथा प्रयत्नो बहुधा सर्वकर्मस्वपि ध्रुवम् ॥
आत्मनैव समं योगो योगसाधनमेव च।
पराभक्ते स्तथा लाभस्तत्त्वज्ञानागमश्च ह ॥
विषयेषु च वैराग्यं संन्यासे तीव्रकाङ्क्षता।
यदा जायेत विप्रस्य तदैव प्रव्रजेद् गृहात् ॥
कस्यचिदुपयुक्तस्य गुरोः संन्यासिनोऽन्तिके।
बद्धाञ्जलिर्नतशिरा दीक्षामभ्यर्थयेत्स्वयम् ॥
इत्थं कुटीचकव्रतं प्रार्थयित्वा द्विजोत्तमः।
प्रसाद्य देवर्षि-पितृन् देशे काले गुणान्विते ॥
आकांक्षेत ततो धीरः संन्यासव्रतधारणम्।
आत्मीयकुलजातीनां त्यक्त्वा सम्बन्धमप्युत ॥
शरीरयात्रां निर्वोढुं धर्मात्मन्यात्मजे सति।
कुटीचकस्तु गृह्णीयादन्नवस्त्रे ततोऽपि च ॥
एतत्त्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम्।
भैक्षेण वर्तनं प्रोक्तं फलमूलैरथाऽपि वा ॥
एककालं चरेद् भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरे।
भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
सप्तागारे चरेद्भैक्ष्यमलाभे द्वे पुनश्चरेत्।
प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीयादद्भिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥
अथवान्यदुपादाय पात्रं भुञ्जीत नित्यशः।
भुक्त्वा च संत्यजेत्पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः ॥
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
वृत्ते शराव-सम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः।
भिक्षेत्युक्त्वा सकृत्तूष्णीमश्नीयाद्वाग्यतः शुचिः ॥
प्रक्षाल्य पाणिपादौ च समाचम्य यथाविधि।
आदित्ये दर्शयित्वान्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः ॥

हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासान् अष्टौ समाहितः ।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥
अलाबुं दारुपात्रं च मृण्मयं वैणवं तथा ।
चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः ॥
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
उपेत्य च स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ॥
प्राणायामसमायुक्तं कुर्यात्सान्तपनं शुचिः ।
ततश्चरेत नियमान् कृत्स्नान् संयतमानसः ॥
पुनराश्रममागत्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ।
न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः ॥
तथापि न च कर्तव्यः प्रसंगो ह्येष दारुणः ।
एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा ॥
उक्त्वाऽनृतं प्रकर्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना ।
हिंसा चैषा परा तृष्णा या चाऽऽत्मज्ञाननाशिका ॥
एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतच्युतः ।
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन सम्वत्सरमिति श्रुतिः ।
भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥
अकस्मादपि हिंसां तु यदि भिक्षुः समाचरेत् ।
कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥
स्कन्देदिन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥
दिवा स्वप्ने त्रिरात्रं स्यात् प्राणायामशतं तथा ।
एकान्ने मधुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च ॥
प्रत्यक्षलवणे चोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् ।
ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम् ॥

——:***:——

३३---अग्निहोत्रिणां विशिष्टोविधिः ।

कुटीचकव्रतं जिघृक्षोरग्निहोत्रिणः कृते निम्ननिर्दिष्टो विधिर्हिताधायकः । पुराकालेऽपि सर्वेऽपि ब्राह्मणा नाग्निहोत्रिणो भवन्तिस्म । विधिरयं यद्यपि न सर्वहितकरस्तथापि तदुल्लेखो नितरामावश्यकः ।

(गृह्याग्निमतो विशेषः)

अष्टश्राद्धेष्वावसथ्येऽग्नावग्नौ करणम् ॥ हुतशेषं दत्वा पृथ्वी त इति पात्रमालभ्यानन्तरं परिवेषणम् ॥ ततोऽन्नसंकल्पः ॥ प्रति पार्वणं लेखाग्रे ये रूपाणीति मन्त्रेण प्रतिमन्त्रमुल्मुकनिधानम् ॥ सकृदाच्छिन्नानां सोल्मुकानामावसथ्येऽग्नौ-प्रसनम् ॥ कृष्णपक्षे सन्यासश्चेद्पकृष्य दर्शस्थालीपाकः ॥ आरब्धत्वात्पौर्णमासस्य ॥ आवसथ्ये अग्नौ ब्रह्मान्वाधानम् ॥ नाग्नावाग्निपरिग्रहः ॥ जागरोत्तरं प्रातराग्नेयः स्थालीपाक एकदेवत्यः स्थालीपाकधर्मेणावसथ्येऽग्नौ ॥ अनन्तरं विरजाहोमस्तत्रैव पूर्ववत् ॥ समाप्तिं चेत्युपस्थानान्ते ॥ अरण्याः पात्राणां चावसथ्येऽग्नौ दाहः ॥ तैजसानां गुरवे दानम् ॥ अथावसथ्याग्नेरात्मसमारोपः ॥ ॐ अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातोऽ अरोचथाः । तं जानन्नग्नऽ आरोहाथा नो वर्द्धया रयिम् ॥ ३।१४ अस्तन्वर्या च भूमि यज्ञियो यज्ञयातनू मारुरोह देहि मे प्राणानारोह ॥ इति मन्त्राभ्यां प्रज्वलितमावसथ्याग्निं मुखोछ्वासेन पिबेत् ॥ सकृन्मन्त्रेण द्विः तूष्णीम् । आचम्य ॥ इत्यात्मसमारोपः । अन्यत्सर्वं पूर्ववदिति गृह्याग्नेः संन्यासप्रयोगः ॥ अथाहिताग्नेः अष्टौ श्राद्धानि गृह्याग्नौ ब्रह्मान्वाधानम् ॥ पौर्णमास्याममायां वा शुक्लपक्षे एकादश्यां द्वादश्यां वा पौर्णमास्यां चेत्पौर्णमास्यामस्तमयात्प्राक् आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम् ॥ गार्हपत्ये पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतेनाहवनीये ब्रह्मान्वाधानम् ॥ तेष्वग्निषु सायंप्रातर्होमः ॥ गार्हपत्यमुत्तरेण दण्डादीनां द्वन्द्वशः सादनम् । आहवनीयं दक्षिणेन कुशेषु कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्श्वेतवस्त्रमास्तीर्य तस्मिन्नुपविश्य जागरः ॥ प्रातः प्रातर्होमानन्तरं सद्योऽन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तः पौर्णमासयागः ॥ अनन्तरमपकृष्य दर्शयागः ॥ एवमावसथ्ये स्थालीपाकस्यापि ॥ दर्शे चेत् ॥ दर्शेऽपि दर्शस्थालीपाकावेव ॥ शुक्लैकादश्यां द्वादश्यां चेद्दर्शपौर्णमासयोरुभयोरप्यभावः ॥ ततो वैश्वानरीयेष्टिः प्राजापत्येष्टिर्वा स्वसूत्रोक्ता । अत्र विकल्पेनान्यतरप्राप्तौ वैश्वानरीष्टिरुचिता ॥ प्राजापत्येष्टौ विहितायाः सर्वस्व दक्षिणाया दानस्यासंभवात् ॥ उक्तं च स्मृतौ ॥ प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं तथासर्वस्व दक्षिणाम् ॥ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहादिति ॥ अत्र कर्काचार्याः ॥

साचेयं पुरुषमेधाख्या सर्वस्यैव-सदक्षिणा प्राजापत्येष्टिरित्युक्तवन्तः ॥ तेनवैश्वानरीयेष्टिरेव ॥ अस्याः कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ अथ प्रयोगः ॥ देशकालौ संकीर्त्य ॥ करिष्यमाण-संन्यासपूर्वाङ्गविहितवैश्वानरीयेष्ट्याऽहं यक्ष्ये ॥ अग्निर्वैश्वानरो-द्वादश-कपालः ॥ सप्तदशो वज्रः ॥ कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ ऋतावानं वैश्वानर मृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्म्ममीमहे ॥ इति पुरोनुवाक्या ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कम्भुवनानामभि श्रीः ॥ इतो जातो विश्व मिदंविचष्टे वैश्वानर यतते सूर्येण इति याज्या ॥ अन्यत्सर्वं पौर्णमासवत् ॥

प्रधानस्विष्टकृदन्तरे स्थालीतः स्रुवाहुतीर्जुहुयात् ॥ ॐ ऋतावानं वैश्वानर० मीमहे स्वाहा ॥ इदमग्नये वैश्वानराय नममेति सर्वत्र त्यागः ॥ ॐ वैश्वानरस्य-सुमतौ २६।८ सूर्येण स्वाहा वैश्वानरो न ऊतयऽ आ प्र यातु परावतः अग्निरुक्थेन मव्वाहसा शु० य० अ० २६, मं० ६—८ स्वाहा । वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप स्वाहा १८।७३। पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् । अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ वयं ते अद्य ररिमा हि काम मुत्तानहस्ता नमसोप सद्य । यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षा तोकमुत त्मना ॥

इदमग्नय इदं ब्रह्मणे बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च नमम ॥ ततो यजमानः पुरुष-सूक्तेनाहवनीमुदतिष्ठते ॥ सहस्रशीर्षापु० सन्ति देवाः ॥ ततः स्विष्टकृदादिकर्माप वर्गान्तं पौर्णमासवत् ॥ दक्षिणा मन्त्रे कृष्णं वासोऽस्यूर्ज मयि धेहि इति विशेषः ॥ वैश्वानरीष्टिं समाप्य आवसथ्येग्नौ प्राणादि विरजाहोमान्तं कृत्वा ॥ सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संबृहस्पतिः । संमाऽयमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन च (पार०गृ० ३।१३) ॐ संमा० चंत्विति मंत्रेण आहवनीय गार्हपत्य दक्षिणाग्नी नुपस्थाय ॥ अग्ने (अ० ५ म० ३५,) नय सुपथा रायेऽ अस्मान्विश्वानि देव-व्वयुनानि व्विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नमऽउक्तिं व्विधेम ॥ इतिनमस्कृत्य ॥ आवसथ्यमपि ॥ ततः श्रौतारणी मुसलोलूखलव्यतिरिक्तानि सर्वाणि काष्ठपात्राणि आहवनीये दहेत् ॥ तैजसान्यध्वर्यवे दद्यात् ॥ मृन्मया-न्यश्ममयान्यप्सु क्षिपेत् ॥ ततः ॐ अयं ते योनि० ३।१४ वर्द्धया रयिम् ॥ अस्त च यांचभूमि यज्ञियो यज्ञिया तनूमारुहोह देहि मे प्राणानारोह ॥ इति

मन्त्राभ्यामाहवनीयाग्निं मुखोच्छ्वासेन पिबेत् ॥ सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ इत्याहवनीयं समारोप्य गार्हपत्ये अरणी संदह्याभ्यामेव मन्त्राभ्यां गार्हपत्यं समारोप्य दक्षिणाग्नावुलूखल मूसले संदह्य मन्त्राभ्यां दक्षिणाग्निं समारोप्यावसथ्येग्नौ स्मार्तारिणिपात्राणि ॥ तैजसानि गुरवे दत्वा दारुमयानि संदह्या ऽनेनैव विधिनाऽऽवसथ्यंसमारोपयेत् ॥ एवमावसथ्यं समारोप्य गार्हपत्यं गत्वा तत्समीपे पौरुषसूक्तं जपित्वा वेदिमध्ये स्थित्वा ॥ ॐ कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा ॥ सुश्लोक सुमङ्गलसत्य राजन् ॥ २०१४ इतिपठेत् ॥ ततः आवसथ्यं गत्वा ॥ ॐ एह्यग्ने सह इष्टापूर्तं शरीरमनुसंचारन्नहं त्वा मपहाय परागा मा मपहाय परागाः ॥ इत्यावसथ्यं विसृज्य ॥ पुनराहवनीयसमीपमागत्य पुत्राशिषदानादियोगपट्टान्तं पूर्ववदित्याहिताग्नेः संन्यासविधिः ॥ वस्तुतस्तु ब्रह्मचारिस्नातकनिरग्निकानामग्न्यभावाद् ब्रह्मान्वाधानविरजाहोमवर्जितः कपिलोक्तः संन्यासो युक्तः ॥ स उच्यते ॥ निरग्निकः कर्ता उक्तप्रकारेण प्रायश्चित्ताष्टश्राद्धोपवासं संकल्प्य सावित्रीप्रवेशान्तं कृत्वा ॥ सायं संध्यामुपास्य कौपीनादि पदार्थसंनिधानं कृत्वा विष्वगर्चनादिना रात्रिं निनीय प्रातः स्नात्वा संध्योपास्त्यनन्तरं कौपीनादियुक्तो गत्वा पुत्राशिषदानादियोगपट्टान्तं कुर्यादिति निरग्निकसंन्यासप्रयोगः ॥ केचित्तु ॥ औपासनं ह्यावसथ्यं पृष्टो द्विविजमेव वा ॥ लौकिकान्यतरं वापि श्रद्धावान् स यदा भवेत् ॥ इति कात्यायनेन लौकिकाग्निः ॥

३४—आतुरसंन्यासः ।

कुटीचकदीक्षाग्रहणाभावे, दैववशाच्च देहावसानसमये समुपस्थिते, आध्यात्मिक्याः समुन्नतेः शुभसंस्कारं जिघृक्षुणा मुमुक्षुणा विज्ञेनातुरसंन्यासो गृहेलिमः । आतुरसंन्यासविधिरधो निर्दिश्यते । विधिविधानासमर्थो मुमुक्षुः कमपि संन्यासिनं श्रीगुरुदेवरूपं द्वारीकृत्य केवलं प्रेषमन्त्रोपदेशं गृहीत्वा, स्वयमुच्चार्य्य च आतुरं संन्यासव्रतं सफलीकुर्यात् । ततश्च स्थूलदेहावसाने वासनामयभोगलोकत उपरि तस्योत्तमलोकस्य गतिस्तेनावाप्यते । संन्यासिनोऽप्यभावे चतुरो ब्राह्मणान् द्वारीकृत्य प्रेषमन्त्रस्य पृथक् पृथक् चत्वारि पदानि श्रुत्वाऽसौ स्वयं संन्यासी सम्पद्यत इति शास्त्रसम्मतः सिद्धान्तः । ज्ञानमार्गारूढो मुमुक्षुस्तु स्वयमपि प्रेषमन्त्र मुच्चार्य संन्यासे दीक्षितः सम्भवति ।

(आतुरसंन्यासविधिः)

स च जाबालोपनिषदि "यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत्" इत्यादिनोपदिष्टः। आतुरो द्विविधः। रोगादिना मुमूर्षुः जलादिव्याघ्रादिभयाक्रान्तश्च।

आतुराणां च संन्यासे न विधि नैंव च क्रिया।
प्रैषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत्॥

इत्यादिवाक्यै रोगाद्यातुरस्य पुरुषसूक्तहोमविरजाहोमोपवासजागरणाद्यङ्ग कलापरहितः संन्यासो भवति। तत्रायं प्रयोगः अङ्गिरसोक्तप्रकारेण प्रदर्श्यते।

प्रक्षालितपाणिपादः शुद्धवस्त्रे सन्धार्य मन्त्रस्नानं कृत्वाऽऽचम्य प्राणानायम्य हस्ते कुशादिकमादाय देशकालौ सङ्कीर्त्यामुकशर्माऽहं मम करिष्यमाणसंन्यासेऽधिकारसिद्ध्यर्थं चतुष्कृच्छ्रात्मकव्रतप्रत्याम्नायगोचतुष्टयनिष्क्रयद्रव्यं रजतं चन्द्रदैवतं विप्रेभ्यो विप्राय वा दातुमहमुत्सृजे इति सङ्कल्प्य दद्यात्।

पुनः कुशादिकमादाय देशकालकीर्तनान्ते मम निरतिशयानन्दावाप्तये परमहंसाश्रमाधिकारसिद्ध्यर्थमातुरविधिना संन्यासमहं करिष्य इति संकल्प्य ब्राह्मणानुज्ञया शिखायाः पञ्च सप्त वा केशानवशेष्य वपनं कृत्वा स्नात्वा सन्ध्यादिकर्म यथासम्भवं सम्पाद्य जलसमीपं गत्वा पात्रे अप उद्धृत्य तस्मात् हस्ते जलमादाय अप्सु जुहोति। जलाशयसान्निध्याभावे पात्रान्तरे जलं धारयित्वा हस्ते जलमादाय तत्र जुहोति—

"ॐ एष वाऽग्नेर्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा" इति प्रथमाहुतिं हुत्वा—

"ॐ आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहा" इति द्वितीयाहुतिं हुत्वा पात्रस्थं हुतशेषं जलम् "आशुः शिशान" इत्यनुवाकेन "जयन्तं त्वाऽनुदेवा मदन्तु" इत्यन्तेनाभिमन्त्र्य—

"ॐ पुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणा मया त्यक्ताः स्वाहा" इत्यभिमन्त्रितोदकं हस्तेन किञ्चिदादाय प्रथमं पीत्वा—

"ॐ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा" इति द्वितीयवारं किञ्चित्पीत्वा
"ॐ संन्यस्तं मया स्वाहा" इति तृतीयवारं निःशेषं पिवेत्।
ततो गायत्रीं व्याहृतिषु प्रवेश्य व्याहृतीः प्रणवे प्रवेशयेत्।
तद्यथा - ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्स० ण्यम्।
ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो० हि।
ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो० यात् इति व्यासेन०—

ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवि० यात्।

इति समासेन गायत्रीप्रवेशः।

ॐ व्याहृतिं प्रविशामि भूः।

ॐ व्याहृतिं प्रविशामि भुवः। ॐ व्याहृतिं प्रविशामि स्वः। ॐ व्याहृतीः प्रविशामि भूर्भुवः स्वः। इति व्याहृतिप्रवेशः।

ततः प्राङ्मुख ऊर्ध्वबाहुः—

ॐ भूः संन्यस्तं मया ॐ भुवः संन्यस्तं मया ॐ स्वः संन्यस्तं मया ॐ भूर्भुवः स्वः संन्यस्तं मया इत्युपांशु मध्यममुच्चैश्च त्रिः ब्रूयात्। ततः—

ॐ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहा इति प्राच्यां दिश्युदकं निनयेत्। ततस्तूर्णीं शिखां निकृत्य यज्ञोपवीतं च छित्वा तद्द्वयमुदकाञ्जलिना सह गृहीत्वा ॐ भूः स्वाहा इत्यप्सु जुहुयात्। तत ऊर्द्ध्वं पितृगृहं न गच्छेत्। अत्यन्तमातुरश्चेत् प्रैषमात्रं वदेत्। तत आचम्य यस्य स्मृत्येति पठेत्।

इत्यातुरसंन्यासप्रयोगः।

आतुरस्य च संन्यासे विशेषः कोऽपि नो विधिः।
अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च।
ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत्।
प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः॥
व्याहृतिः प्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः।
दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्।
प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञिकः
नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तकः।
आतुरेऽपि च संन्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम्।
मन्त्रावृत्तिं च कृत्वैव संन्यसेद्विधिवद्बुधः॥
आतुरेऽपि क्रमे वाऽपि प्रैषभेदो न कुत्रचित्।
न मन्त्रः कर्मरहितः कर्म मन्त्रमपेक्षते।
अकर्म मन्त्ररहितं नातो मन्त्रं परित्यजेत्॥
मन्त्रं विना कर्म कुर्यात् भस्मन्याहुतिवद्भवेत्।
विध्युक्तकर्मसंक्षेपात् संन्यासस्त्वातुरः स्मृतः।
तस्मादातुरसंन्यासे मन्त्रावृत्तिविधिर्मुने।
आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि।

प्राजापत्येष्टिमप्स्वेव निर्वर्त्यैवाथ संन्यसेत्।
मनसा वाथ विध्युक्त-मन्त्रावृत्याऽथवा जले।
श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव च।
आतुरस्य तु संन्यासे प्रैषमात्रं हि केवलम्।
न श्राद्धादि न चान्यत् स्याज्जलमध्यादि सर्पणम्।
प्रैषं वक्तुमशक्तश्चेद्वाच्योऽसौ मनसैव हि।
प्रैषं कुर्यात् स्वयं धीरो मरणे समुपस्थिते।
आतुराणां तु संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया॥
प्रैषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत्।
तनुं त्यजेद्धि यो विप्रः कृत्वा संन्यासमात्मवान्।
मानसाद्वाचकाद्वापि प्रैषादेवात्र जायते।
कालान्तरेऽथवा सद्यो ब्रह्मलोकं स गच्छति॥
सन्न्यस्तमिति यो ब्रूयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि।
स सूर्यमण्डलं भित्वा ब्रह्मलोके महीयते।
ब्रह्मणो मरणे तेन ब्रह्मणा सह धैर्यवान्।
यदि संस्कारशेषः स्यात्स्वयं स्वश्राद्धमाचरेत्।

इति कुटीचक संन्यासपद्धतिः समाप्ता।

——:***:——

३५—बहूदकव्रतग्रहणम्।

कुटीचकव्रतधारी मुमुक्षुरेव पूर्वोक्तप्रकारानुसारं तीर्थवासादिकमनुतिष्ठन् आत्मोन्नतिं विदध्यात्। ततश्च वर्षत्रयानन्तरम् इतः पूर्वं वा स्वकीययोग्यतानुरूपं बहूदकसंन्यासव्रतं गृहीत्वा मुक्तावुत्तिष्ठेत। कठिनतमस्य संन्यासधर्मस्य चरितार्थतायै गुर्वाज्ञावशवर्त्ती भवन् कुटीचक-बहूदक-हंसाचारान् क्रमशः परिपालयन् साधको महात्मा त्रिलोकपवित्रयित्रीं परमहंसगतिमासादयेत्। नाऽत्र क्षिप्रकारिता विधेया। उत्तरोत्तरसाधनक्रमे श्रीगुरुदेवस्य दयोपदेशादिकमेव मुख्यमवलम्बनम्। गुर्वाज्ञामनुसृत्य, आत्मनो योग्यतायां औचित्यमनुसृत्य वा अधिकारमिममधिगन्तुमर्हेत्। कल्याणकरस्यैतस्याधिकारस्यावाप्तये शुभेऽवसरे तेन गुरुरेवमभ्यर्थनीयः—

(बहूदकव्रतग्रहणार्थं गुरुप्रार्थना)

हे शिष्यहृत्तमोहारिन् करुणावरुणालय!

संसारसिन्धुसन्तारिन् गुरुदेव ! नमोऽस्तु ते ।
कुटीचकव्रतं धृत्वा कृपया भवतः किल ।
दुरूहे साधनामार्गे समर्थः सर्त्तुमग्रतः ॥
अलब्धीं तावकीनां हि दयामनुभवन्नहम् ।
उपस्थितोऽस्मि भगवन् भवतश्चरणाम्बुजे ॥
भवान् प्रसन्नो मयि चेत् सर्वथाऽऽज्ञावशंवदे ।
भवदीयो मया यद्वा निदेशः परिपालितः ॥
आध्यात्मिके सुमार्गे माम् अग्रे सारयितुं प्रभो !
दीक्षा द्वितीया दातव्या नाश्रयोऽन्यस्त्वया विना ॥

(गुरोरनुग्रहः)

हे वत्स ! कुलदीप ! त्वं भाग्यवानसि सर्वथा ।
पितृदेवर्षिदयया सफलं ते कुटीव्रतम् ॥
तुभ्यं सानन्दमधुनाऽधिकारं देवदुर्लभम् ।
बहूदकव्रतस्याहं परिपालयितुं ददे ॥
तत्त्वज्ञानेषु निष्णातो भगवद्भक्त उत्तमः ।
निवृत्तिमार्गे परमे परं साफल्यमागतः ॥
कर्मयोगी भवन् सद्भिरुपायैः शास्त्रदर्शितैः ।
जीवन्मुक्तपदे श्रेष्ठे प्रतिष्ठामाशु लप्स्यसे ॥

—:***:—

३६—बहूदकादिसंन्यासाधिकारप्राप्तिः ।

देवदुर्लभां परमहंसगतिं, त्रिलोक-पवित्रकारिणीं जीवन्मुक्तिदशां च प्राप्तुं यथा किल संन्यासाश्रमस्य महत्त्वं, तथैवाश्रमान्तरापेक्षया संन्यासाश्रमस्य काठिन्यमपि सर्वसम्मतमेव । एतादृशसमुन्नततमाधिकारप्राप्तये क्रमोन्नतिसोपानेषूत्तरोत्तरमारोहणं नितरामावश्यकम् । पूर्वजन्मार्जित-सत्कर्म-फलमहिम्ना कल्याणकारिण्याः श्रीजगदम्बायाः कृपाधिक्येन शब्दब्रह्मातिवर्त्तमानो भाग्यवानधिकारी यदि सहसैवात्मज्ञानमुपलभेत, तर्हि तदर्थं नास्ति किमपि विधिनिषेधप्रयोजनीयत्वम् । "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । किन्तु क्रमशः समुन्नताधिकारप्राप्तये सोपानारोहणमावश्यकमेव । एतत् क्रमानुसारमेव कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसाख्याश्चत्वारोऽधिकारा निर्दिष्टाः । एतेषु त्रयः साध्यावस्थान्तर्गताः, चतुर्थस्तु

सिद्धावस्थाकोटिगः। अतश्चतुर्थस्य परमहंसाश्रमस्य कृतेऽधिकारनिर्णयो निष्प्रयोजन एव। अधिगतस्वरूपज्ञानो महात्मा मनोवासनानाशपुरस्सरं जीवन्मुक्तदशामधिकरोति। जीवन्मुक्तो महापुरुष एव परमहंस इत्युदीर्यते। परमहंसदशाऽपि स्थूलशरीरगतिमनुसृत्य ईश-कोटि-ब्रह्म कोटि-तुरीयातीतावधूतप्रभृति-बहुभेदभिन्नाऽवगन्तव्या। एतस्याः त्रिलोकपवित्रकारिण्या गतेरधिगमनात् पूर्वमधिकारनिर्णयो नितरामपेक्षितः। अधिकारनिर्णयं सर्वज्ञो गुरुदेव एव सुसम्पादयितुं शक्नोति।

मध्यमम्, उत्तमम्, अधिमात्रम्, परमं चेति वैराग्यं चतुर्धा विभक्तम्। इन्द्रियभोगसाधनेषु विषयेषु, साधारणासु एषणासु च दोषदर्शनमेव मध्यमं वैराग्यम्, वैषयिकसंगे दुःखप्रतीतिरुत्तमं वैराग्यम्, विषयस्मरणमात्रेणैवान्तःकरणे आध्यात्मिकसुखाभावरूपो दुःखसद्भावो हि अधिमात्रवैराग्यम्, अन्तःकरणस्य विषयाकारधारणायाः पूर्णः परित्यागः, विषयेभ्यः पूर्णरूपेण मनसो वैमुख्यम्, एकतत्त्वमयी चित्तावस्था चेति परमं वैराग्यमवगन्तव्यम्। अस्यामवस्थायां नरोऽयं साक्षान्नारायणोऽवगम्यते। वस्तुतस्तु ब्रह्मसद्भावः, स्वरूपोपलब्धिः, परा भक्तिः, परमं वैराग्यम् कर्मयोगिता, तुरीयातीतावस्था, जीवन्मुक्तिश्चेति नामान्तराणि विज्ञातव्यानि। एतस्या अवस्थाया अनुसरणं नास्ति किल साधारणबुद्धिगोचरम्। मध्यमम् उत्तमम्, अधिमात्रं चेति वैराग्यत्रयं विचारगोचरतामापद्यते। मध्यमस्य, उत्तमस्य, अधिमात्रस्य च वैराग्यस्य यथाक्रमं समुदये कुटीचकबहूदक-हंसाख्यानां संन्यासाधिकाराणां क्रमशः प्राप्तिः शास्त्रसिद्धा। साधनचतुष्टयेऽपि तथैवावगन्तव्यम् शमदमादि षट् सम्पत्तिः, नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयम्। अत्र मुमुक्षुत्वं नाम सर्वहिताधायकं त्रिभिरपि समानरूपेणावलम्बनीयम्। अवशिष्टानि त्रिणि शनैःशनैः एकैकपूर्णतया प्राप्तव्यानि। षट्सम्पत्तिविशेषप्रयत्नशीलस्य कुटीचके, नित्यानित्यवस्तु विवेके प्रयतमानस्य च बहूदकेऽधिकारदानं समुचितम्। एतदधिकारद्वयप्राप्तौ सत्यामिहामुत्रफलभोगविरागसिद्धौ च हंसव्रताधिकारः कल्याणकरः। सर्वत्रैव गुरोराज्ञयैव साधकैर्व्यवहर्तव्यम्। मुमुक्षोर्नानाधिकारपरीक्षणं गुरुदेवेनैवानुष्ठेयम्। ज्ञानदा, संन्यासदा, योगदा, लीलोन्मुक्तिः, सत्पदा, आनन्दपदा, परात्परा चेति सप्त ज्ञानभूमयो राजयोगशास्त्रे निर्धारिताः। प्रथमयो र्द्वयोः कुटीचके मध्यमयो र्द्वयो बहूदके, अन्तिमानां तिसृणां चाधिकारदानं हंसे हितकरं कल्याणसाधकं फलप्रदं च सिध्यति। आचार-प्रकृति प्रवृत्ति-संस्कार-शक्तीनां विचारानुसारेण कुटीचकस्य बहूदकस्य

हंसस्य वाऽधिकारो दातव्यः । सर्वज्ञो गुरुदेव एव तन्निर्णयं विधातुं शक्नोति । जीवमात्रस्यैकमात्रपोषकोऽहङ्कारोऽवगन्तव्यः। सर्वनाशकरोऽयमहङ्कार उत्तरोत्तरं ह्रसते नवेति परीक्ष्यैव समुन्नताधिकारदानं श्रेयसे कल्पते । अहङ्कारिणे बहूदकाधिकारार्पणं तदमंगलं जनयति । अहङ्कृतिलेशस्यापि सद्भावे कुटीचकव्रतपालनमेव कल्याणकरम् । चतुर्धा एषणा विभक्ताः—वित्तैषणा, दारैषणा,पुत्रैषणा (शिष्यैषणा वा),लोकैषणाचेतिचतुर्विधैषणापरित्यागानान्तरमेव बहूदकसंन्यासग्रहणेऽधिकारः। कुटीचकसंन्यासिना गुरुकृपया शास्त्राभ्यासंगतपस्साधनादिभिरेषणाचतुष्टयं विजित्यैव बहूदकसंन्यासाधिकारे प्रवेष्टव्यम्, नाऽन्यथेति शास्त्रीयः पन्थाः । लोकैषणां शिष्यैषणा च संन्यासिनो हंसधर्मपरिपालने नितरां बाधेते, अतो बहूदकव्रतग्रहणतः पूर्वं नामयशःशिष्यवृद्धिसमीहा सर्वतः परिहातव्या । एषणासद्भावे संन्यासधर्मचारिताथ्यर्मसम्भवप्रायमेव । विद्यासन्ततेः शिष्यसम्प्रदायस्य वा परिवर्धनं केचिदाचार्या अनुमोदन्ते । किन्तु सम्प्रदायविशेषसम्बन्धवतां लोकसंग्रहेण धर्मस्थापने प्रवृत्तानां, बहूदकानां हंसानां परमहंसानां वा स्वाभाविकाऽहंकारमोहतो निवर्त्तमानानां, विद्यासन्ततीनां शिष्यश्रेणीनां वा परिवर्द्धनं समुचितमिति तदभिप्रायः । कुटीचकव्रतधारी स्वीयसंम्प्रदायमनुसृत्य साधारणधर्मोपदेशदाने न निषिध्यते किन्तु शिष्यैषणा-वृद्धिरपि तत् तपोबाधिकैवेति निश्चयचम् । बहूदकेनैवाऽयमधिकारो गुरोराज्ञया प्राप्तुं शक्यते ।

—:***:—

३७—स्नानसंकल्पादयः।

गङ्गास्नानं निकटस्थतीर्थस्नानं वा समन्त्रकमनुष्ठाय श्रीगुरुचरणशरणं शरणीकृत्य पूर्ववन्महासंकल्पं कुर्य्यात् । (महासंकल्पः पूर्ववदनुष्ठेयः, केवलं कुटीचकस्थाने बहूदकशब्दः प्रयोक्तव्यः) ततश्च गुरुपूजां विधाय साधनोपरणदण्डादिशोधनं यथापूर्वं सम्पादयेत् । सम्प्रदायविशेषे दण्डद्वयधारणविधौ वर्त्तमाने सति त्रिदण्डं परित्यज्य दण्डद्वयमेव स्वीकुर्यात् । सर्वस्यामव्यवस्थायामेकदण्डः प्रशस्यते । यतस्त्रिदण्डधारिणा मुमुक्षुणा मनोवाकायरूपं त्रिदण्डं धृत्वा सदैवान्तर्मुखेन भवितव्यम्, इत्येव त्रिदण्डस्याध्यात्मिकं रहस्यम् । द्विदण्डधारिणा तु अन्तर्धारणाबहिर्धारणारूपदण्डद्वयावलम्बनेन स्वकीयान्तःकरणधृतिं स्थिरयति अन्तर्मुखत्वमासादयति च । द्विदण्डस्यैतदेवाध्यात्मरहस्यम् । किन्तु तत्त्वदर्शिमहर्षिसमर्थितमेकदण्डमाहात्म्यं तु सर्वतोऽतिरिच्यते । एकदण्डस्तु ज्ञानमयाद्वैतबोधकः स एव विज्ञानमयकोषाधाररूपः । एकतत्त्वप्राप्तिरूपिणी धारणा मनोमयकोषस्याधारस्वरूपा । योगिनो हि स्वशरीरस्थो मेरुदण्डोऽद्वितीय

आश्रयः। स च प्राणमयं कोषं स्थिरीकरोति। गोमहिषकुक्कुरसर्पादिभयवारणाय स्थूलशरीरसुखप्रद आधार एकदण्ड एवान्नमयेन कोषेण सह सम्बध्नाति। स हि संन्यासाश्रमस्य मुख्यं चिन्हमपि। अस्मादेव कारणात् कुटीचकबहूदकहंस-व्रतधारिणां कृते दण्डधारणं व्यवस्थापितम्। जीवन्मुक्तदशां प्राप्तस्य परमहंसस्य कृते तु न कोऽपि विधि दृश्यते सर्वदैवानन्दमयकोषेऽवस्थितः परमहंसस्तु शश्वत् स्वस्वरूपमुपलभमानः सांसारिकं कार्यं कुर्वाणोऽपि "पद्मपत्रमिवाम्भसा" सर्वतो निर्लिप्तो ब्रह्मानन्दाम्बुधावुन्मज्जति निमज्जति चेति।

३८—बहूदकव्रतग्रहणनिमित्तकहवनादयः।

संन्यासमार्गेऽग्रेसरता कुटीचकेन संन्यासिना स्वयंहवनादिकमकृत्वा कमपि योग्यकर्मकाण्डिनं द्वारीकृत्य बहूदकव्रतग्रहणं विधेयम् गुरोराज्ञैवात्र प्रमाणम्। कृपालुर्गुरुदेवो यथोचितमनुष्ठातुमाज्ञापयेत्।

पूर्वोक्त प्रकारेण गणपतिपूजनं, पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं ब्रह्माञ्जलिं च यथा पूर्वं विदध्यात्। द्वितीयदिने गुरोराज्ञया ब्राह्मणद्वारा अग्निं स्थापयित्वा प्राणादि होमं पुरुषसूक्तहोमं विरजाहोमं चानुतिष्ठेत् ब्राह्मणद्वारा अग्निस्थायपनादि-कार्यं सम्पाद्यमानेऽपि स्वयमेवाहुतिं प्रदद्यात्। अग्निसमारोपणप्रक्रियां मानसिक-धारणया सम्पादयेत्। ततश्च गुरुदेवकृपापूर्वकं गायत्रीप्रवेशः सम्पादयितव्यः तद्विधिस्तु निम्ननिर्दिष्टः।

ततो नाभिप्रमाणं जलं प्रविश्य प्राङ्मुखः सन्गायत्रीं प्रविशामि इतिसंकल्प्य। ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं। ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि, भर्गोदेवस्य धीमहि। ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि, धियो योनः प्रचोदयात्। ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदयात। ॐ परोरजसि सावदोमिति जपित्वाचस्य प्रण-वमयमात्मानं ध्यात्वा जले स्थितः ॐ तरत्समंदीति चतुरृचं जपित्वादित्यमुपति-ष्ठेत, पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थितोऽहं भिक्षाचर्यं चरा-मीत्युक्त्वा पाणिनाप्सु आपो हुत्वा प्रैषोच्चारं कुर्यात्।

ततश्च श्रीगुरुदेवेन कृपापूर्वकं कुटीचकदीक्षायां वाचनिकरूपेण यस्य प्रैषमन्त्रस्योच्चारणं कारयितमासीत् दार्शनिकस्वरूपेण तन्मननं "यतिधर्म-रहस्य" नामकाध्यायानुसारेण शिष्येण समनुष्ठापनीयम्। ततश्च गुरुर्बहूदक-चिन्हधारणमाज्ञापयेत्। आधिदैविकाध्यात्मिक-शक्तिसम्पादनाय शिष्येण सम्प्रार्थितो गुरुर्बहूदकसंन्यासव्रते दीक्षितं विधातुं पूर्वोक्तप्रकारं शिष्यमभिषे-चयेत्, शान्तिपाठं च विदध्यात्।

३९–हृदयालम्भः ।

पादसेवनम्, हृदयालम्भनम्, स्वदोषकथनम् सन्देहनिवारणम् आत्मसमर्पणं चेति न्यासधारणायाः पञ्चाङ्गानि सन्ति । एतानि पञ्चकोषान् शोधयन्ति । अन्नमयकोषमलिनकारिप्रभावो मलशब्देनोच्यते । स च गुरुपादसेवनेन ह्रसते । प्राणमयकोषदूषको विकारो व्याख्यातः । स तु गुरुकृतेन हृदयालम्भनेन प्रणश्यति । मनोमयकोष–मलिनकारी विक्षेप इत्युच्यते; सोऽपि मनश्चाञ्चल्यविधायी गुरुसन्निधाने निष्कपटं स्वदोषकथनेन निवर्त्तते, तेन योगसाधनशक्तिः प्रवर्द्धते । विज्ञानमयकोषमलिनकरः प्रभाव एवाऽऽवरणनाम्ना प्रसिद्धः, स खलु अहङ्कारं विरहय्य गुरुदेवं च सर्वज्ञं ज्ञात्वा सप्रणिपातं शङ्कासमाधानपूर्वकं सन्देहनिवारणेनैव निवृत्तो भवति । एतेन शिष्यस्तत्त्वज्ञानमवाप्नोति, आध्यात्मिके पथि सुनिश्चितमग्रेसरति च । स्वरूपाच्छादकः पञ्चम आनन्दमयकोषो विज्ञेयः । तन्मलिनकारिणी 'अस्मिता' इत्युच्यते । सत्येन मनसा निजाहङ्कारनिवृत्तये जगद्गुरुरूपगुरुदेवचरण–सरसीरुहसन्निधाने आत्मसमर्पणेनैवास्मिता विनश्यति, तदानीं मुमुक्षुः साधकः कृतकृत्यतामापद्यते । विशेषतो बहूदकैः साधारणतः सर्वैरेव संन्यासिभिरुपर्युक्तविज्ञानस्य मननं निदिध्यासनं चावश्यमनुष्ठेयम् ।

——:***:——

४०—इष्टसाधनोपदेशः ।

बहूदकव्रतधारिणा यतिना ज्योतिर्ध्यानं विन्दुध्यानं वा विधेयम् । सर्वव्यापकः सच्चिदानन्दमयः परमात्मा सगुणो निर्गुणश्चापि वर्त्तते । साधकस्य मनोमन्दिरे विराजमानः सगुणः, बुद्धिगुहास्थितः कृतकृत्यकारी निर्गुणश्च बोद्धव्यः । एतद्रहस्यं श्रीगुरुदेवचरणकमलेभ्योऽधिगम्य निर्गुणसगुणध्यानसमता साधकेन प्राप्तव्या । निर्गुणध्यानमभ्यसितुं हठयोगप्रतिपादितं ज्योतिर्ध्यानं लययोगप्रोक्तं विन्दुध्यानं वा विधातुं साधकेन प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । पूर्वोपदिष्टस्य प्रणवस्य वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्च भेदो मननीयः । यत्र कार्यं, तत्र कम्पः, यत्र च कम्पस्तत्र ध्वनिरपि नूनं भवति । साम्यावस्थातो वैषम्यावस्थां गच्छन्त्याः प्रकृतेः प्राथमिकत्रिगुणात्मकक्षोभेण सह ध्वन्यात्मकस्य प्रणवस्य सम्बन्धमवगन्तुं मननपूर्वकं तदनुसन्धाने यतिना प्रयतितव्यम् । तत्साधनपद्धतिं गुरुरुपदेक्ष्यति । दयालुना श्रीगुरुदेवेन सर्वमिदं शिष्यहितायोपदिश्य योगचतुष्टयं समुचितसाधनान्यप्युपदेष्टव्यानि । तत्सम्बद्धाः केचन साधनोपदेशा अधो निर्दिश्यन्ते—

उवटभाष्य-सहितम् ।

ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अयि वेदिसाहित्यप्रणयिनः ! वेदाध्ययनाय विशेषतश्च ऋग्वेदाध्ययनाय परमोपयोगि, "कृत्स्नं च वेदांगमनिन्द्यमार्षम्" इति प्रमाणनुसारेण वेदांगभूतं, पाणिनिमुनिकालादप्यतिप्राचीनं, श्रीशौनकमहर्षिप्रणीतं ह्येतत् ऋग्वेदप्रातिशाख्यमुवटभाष्यसहितं, 'प्रिंसेस् आफ़ वेल्स गवर्नमेंट संस्कृत लाइब्रेरी, सरस्वतीभवन, बनारस' इत्यस्याध्यक्षेण 'तुलनात्मभाषाशास्त्र' प्रभृति ग्रन्थनिर्मात्रा काशिराजीय-संस्कृतपरीक्षाणां 'रेजिस्ट्रार' पदमधितिष्ठता डाक्टर श्रीमंगलदेवशास्त्री, एम० ए०, डी० फिल० इत्येतेन नानादेशीयजीर्णातिजीर्ण हस्तलिखितपुस्तकानि पर्यालोच्य नानापाठान्तरैश्च संयोज्य सातिपरिश्रमं सम्पादितम् । अत्र हि पद-म-संहितापाठसंबन्धिनः शिक्षाच्छन्दोव्याकरणविषया अष्टादशपटलेषु सविस्तरं प्रतिपादिताः । ऋग्वेदिनामतीव प्रामाणिकोऽत्युपादेयश्चायं ग्रन्थः सुन्दराक्षरैः सुचिक्कणश्लक्ष्णकर्गलेषु मुद्रितः । मूल्यं सार्द्धं कपर्दरूप्यम् ।

प्राप्ति-स्थानम्—

मैनेजर, इण्डियन प्रेस, बनारस, (अथवा इलाहाबाद)

ज्यौतिषविज्ञानम्।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानाम् पत्ति वर्णिताऽस्ति । ग्राहकैराधरूप्याष्टमांशः प्रेषणीयः । कुण्डली परीक्षणैषिभिस्तया सह रूप्यमेकं प्रेषणीयम् ।

प्र..स्थानम्—

राजकुमारगुरु, ..एडततारादत्तराजज्योतिर्विद्,
रियासत जुब्बल, जिला शिमला ।

Printed by Pt. Janki Sh... n Tripathi at the Surya Press, Benares City.
Published by Pt. A... Sharma, Bharatdharmamahamandal, Benares.